

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆՀԻՆԳԸ ԹՐԹԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՁ

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

1.

Հանդիպակաց կողմէն՝ սուտ սուտի վրայ, ու տակաւին քիչեր գտնուեցան մեր մէջ, որոնք հակադարձեցին անոր: Կարդացինք գրուածը եւ տպուածը եւ յաճախ անցանք փոքր քմծիծաղ մը մեր շրթներուն վրայ: Մերթ ունկնդիր դարձանք ձայնասփիւռային բաջադանքներու եւ հազիւ թէ եղանք ջղայնանայու պէս, ու երբեմն ալ լսեցինք մեր երգն ու հորովելը, եւ տեսանք մեր պարն ու նազանքը, եւ յայտարարեցինք որ մերն էին անոնք: Քիչ անգամ, իսկապէս քիչ անգամ թունդ ելան մեր սիրտն ու հոգին, եղանք հայհոյելու պէս, եւ բառը հասնելու պէս եղաւ մեր շրթներուն, սակայն մենք մեզի արգիլեցինք այդ անտաշութիւնը, ու պարզօրէն ցուեցանք եղածին համար եւ եղածներուն: Այնուհետեւ ցան եղաւ մերը, ցա՛ւը մեր բոլոր կորուստներուն եւ կորսուելու վրայ եղող հաւաքական մեր գոյութեան, արժէքներուն եւ արժանիքներուն, ցաւ մը զոր յաճախ անզօրութեամբ մըն էր որ նետեցինք խորունկ տեղ մը մեզմէ ներս, ու շարունակեցինք շնչել ու ապրիլ պայծառ այս արեւին տակ եւ շարունակել կեանքի մեր ճամբան՝ առանց որ մեր մատը դնէինք մատի վրայ, կատարէինք նւագագոյնն իսկ հակադարձութեան, հանդիպակաց կողմը յայտարարէինք ստախօս, գող ու աւազակ, բիրտ ու անուպայ, եւ ապա պայքարէինք իրաւունքի եւ արդարութեան, պատմութեան եւ անաշուութեան, եւ երէկին, այսօրին ու վաղուան մասին:

Մենք գիտենք, որ ազգ ենք հիմա եւ ժողովուրդ, մեր ետին ունինք պատմութիւնը դարերուն, կու գանք արշալոյսներէն մարդկային գոյութեան, եւ ժամանակի ընթացքին մահը կոխեր ենք կեանքով: Մեզի հետ գոյառնումի եկածներէն այժմ կայ գրեթէ ոչ մէկը: Անդարձ մեկնեցան անոնք եւ խառնուեցան ժամանակի

յուշերուն եւ փոշիներուն, եւ այսօր յիշատակ են լոկ եւ պատմութիւն: Իսկ մենք կը քալենք աշխարհի բոլոր ճամբաներէն եւ պողոտաներէն, առաթուր կ'առնենք տարածքի ու կեանքի բոլոր միջօրէականները, եւ հրապարակներն ու խաչուղիները: Մեր ափերով եւ բազուկներով կը պարածածկենք կարելի եւ անկարելի բոլոր սահմանները աշխարհին, եւ մերը կ'ընծայենք հեռու եւ մօտ բոլոր ծագերը երկինքներուն: Աշխահաքաղաքացի ենք արդէն, եւ տաշած եւ քաղաքակրթուած ազգ ու ժողովուրդ, եւ՝ մարդկայնացած: Վաղո՛ւց է որ դադրեր ենք ըլլալէ ցեղ ու ցեղախումբ, թափառկոտ ու վաչկատուն, այսուհանդերձ՝ կը թափառինք բոլոր ուղիներու վրայ: Բշիկ մը վերէն կը նայինք բոլոր անոնց որոնք ըլլալիք ազգ են տակաւին, եւ նոյնիսկ այս մէկը կը մերժենք հանդիպակաց կողմիներուն՝ երբ անոնք առեր են մեր հողերն ու նստեր անոնց վրան, իւրացուցեր են ինչ որ մերն էր եւ ուրիշներունը, եւ իրենք զիրենք յայտարարեր տէրն ու արարիչը անոնց, եւ նոյնիսկ, եւ նոյն իսկ չենք կարողացեր սա իրականութիւնը կոչել իր անունով: Չենք կարողացե՞ր՝ թէ չենք ուզեր: Ո՛չ առաջինը եւ ո՛չ ալ վերջինը սակայն: Ընդհակառակը՝ հեզնանքով եւ յաճախ անուղղայ ինքնամոլութեամբ մը դիտեր ենք ամէն ինչ, մանաւանդ լուռ ու աննշմար գոյառնումը հանդիպակաց կողմին՝ որպէս ժողովուրդ եւ ազգ, որովհետեւ միշտ ալ հաւատացեր ենք, թէ մեծ ենք մենք եւ հին, ու մեր մեծութիւնը կը սնանի մեր հնութենէն: Կուզանք երէկէ մը, որ պայծառ է ու փառապանծ, ունի հաւաքական եւ ազգային հիմնաքար, եւ կրօնական ու մշակութային անհերքելի խորք ու խորութիւն:

Այսպէ՛ս, մենք հաւատացինք երէկ, եւ կը հաւատանք այսօ՛ր ալ, դարերուն մեզմէ ներս ամբարած բարոյական եւ առաքինի սկզբունքներուն, եւ աներկբայօրէն կ'ընդունինք, գուցէ եւ միամտութեամբ նաեւ, թէ տեղ մը անպայման կը գտնուին «արդարութիւն» կոչուած յուզիչ իրականութիւնը, եւ «իրաւունք» ստորագւած անստգիւտ ճշմարտութիւնը: Հաւատացինք այս բոլորին, ի՞նչ փոյթ որ մերթ թքած ըլլայինք անոնց ճակատին: Հաւատացինք, եւ ազգովին քալեցինք մեր ճամբաներէն, մերթ ինքնագոհ եւ ինքնարաւ, եւ յաճախ արբշիտ՝ մեր մանր ու մունր գզուրտութներով, մեր լայնցող ու խորացող վէրքերով, եւ մեր ներքին ու արտաքին արիւնումներով, պառակտումներով, կռիւներով, եւ խաղացինք խաղը մեզմէ զուրս գտնուող ուժերուն, որոնց հաւատացինք արդարութեան եւ արդարամտութեան, ու մոռցանք, գրեթէ մի՛շտ ալ մոռցանք թէ մեզի համար անհրաժեշտութիւններ էին

«հաւաքական»ը, «ամբողջական»ը, «միասնական»ը եւ «ոչ-անհատական»ը, եւ հարկ էր ստեղծել հաւաքականութիւնը, ընկերութիւնը եւ ազգը, զորոնք եթէ երէկ, գէթ դար մը առաջ, կարողացանք գոյութեան կոչել եւ այդ ձեւով մենք մեզ դէմ յանդիման դնել բրտութեանը եւ անոպայութեանը, ցեղամոլութեանը եւ կրօնամոլ վայրագութեանը ցեղի մը որ թուրքն էր եւ իշխանավարութեանը անոր, որ քիւրտն էր եւ աւազակ հոգեբանութիւնն անոր՝ այժմ, սակայն, անհրաժեշտ էր մեզ ընծայել զօրաւոր, միակամ եւ ամբողջական, տալ մեզի միտք ու մտածողութիւն, զգացում եւ մշակոյթ, եւ մեզմէ ստեղծել երէկէն այսօրին հասած եւ այսօրէն վաղուան մեկնելիք գրականութիւն:

Իրականութեան մէջ, սակայն, փոքր ակնարկ մը մեր երէկին նետուած՝ պիտի շուտով ցոյց տայ, թէ թուրքի իշխանավարութեան եւ անոր պարտադրած քայքայումին ներքեւ բզիկ ինկած, կոտորակուած, տասանորդուած մեր ինքնութիւնն էր, որ օր մըն ալ, ճիշդ ուժը տասնամեակ առաջ, ինքզինք գտաւ երկճղուած, ինկած՝ իրարու հակադրուող սահմաններու գուր ու բարիքին, շոտ ու չարիքին, իրարու դէմ սուր ու նիզակ բարձրացուցած իշխանավարութիւններուն, եւ եղած յայսկոյս եւ յայնկոյս, արեւելահայ եւ արեւմտահայ, հայրենական եւ արտասահմանեան, սփիւռք եւ հայրենիք, եւ գունաւոր ու տփգոյն:

Եղանք երկու հաւաքականութիւն, երկու հոգեբանութիւն, երկու դիմագիծ, ոչ՝ իրականութեան մէջ եղանք բազմաթիւ, բազմազան, տարբեր եւ ուրիշ հատուածներով հաւաքականութիւն, կտրատուած ու բզկտուած մարմին, զիրար չհասկցող հոգեբանութիւն, քաղաքական մարզանքներու մասնիկներ, ու տառապեցանք տասնամեակ տասնամեակի վրայ, հպարտ՝ մեր երէկով, մեր անցեալով, մեր պատմութեամբ եւ մեր եղածով: Գուցէ բարձր քաղաքականութիւնն էր ուրիշներունը, որ մեր հատուածները չգային իրարու, չմիանային եւ չամբողջացնէին զիրար:

Փոշի ազգ էինք, եւ ոմանց համար անհրաժեշտ էր որ մնայինք այդպէս: Ու մնացի՛նք: Եւ հակառակ մեզմէ ոմանց փափաքին եւ զիտակցական ճիգին ու տազնապահար հոգիին եւ փոթորկումներուն անոր՝ չըրինք այն ինչ որ անհրաժեշտ էր որ ընէինք ու կատարէինք, ահա թէ ինչո՞ւ համար ինկանք կածաններէն եւ արահետներէն ներս յուշ ու յիշատակին, եւ անոնցմով փորձեցինք վերականգնել մեր երէկն ու ինքնութիւնը, եւ ջերմացնել մեր տխուր ու ցուրտ առօրեան, ապա ամփոփեցինք զանոնք երկու կողքերէն ներս մեր յուշամատեաններուն եւ անձնական յուշա-

գրութիւններուն, եւ ձգեցինք որ անոնցմէ օգտուէր պատմագիրը վաղուան: Սակայն ինչ որ ըրինք՝ եղաւ լոկ անհատական ճիգ, հաւաքականութիւն մերժող աշխատանք եւ ինքնուրոյն արտայայտութիւն անհատի: Չըրինք հաւաքական գործ, չկատարեցինք ուժերու ընդհանրական որեւէ դրսեւորում, եւ չիրագործեցինք ամբողջական եւ համախումբ աւագանում գիտակցական գործօնութեան: Մնացինք անհատ մարդ, ինքնարաւ եւ ինքնագոհ, եւ յաճախ յայտարարեցինք, թէ մեր առանձին կատարածն իսկ աւելի էր քան ուրիշին եւ ուրիշներուն հաւաքականօրէն կատարածը եւ կատարածները: Իսկ այդ ուրիշներուն կարգին էր հանդիպակաց կողմէն մեզ դիտողը, գոր չճանչցանք յաճախ եւ չուզեցինք ալ ընել այդպէս: Ընդհակառակը՝ թերգնահատեցինք զայն, եւ անոր հետ միւսները նաեւ, որոնք՝ պատմագիրի եւ պատմաբանի քղամիդն իրենց ուսերուն՝ արդարութիւն ըրին ճշմարտութեան⁽¹⁾, եւ զլացանք մենք մեզի որոնել ու գտնել թէ ի՞նչ կ'ընէր անիկա, եւ ի՞նչ կ'ընէին միւսները նաեւ: Չհակադարձեցինք, պէ՛տք ալ չունէինք արդէն, մինչդեռ ի՞նչ որ վիճակուե՞ր էր մեզի՝ աւելի՛ քան մեծ էր եւ խոր, աւելի՛ քան դառն էր եւ անդարմանելի, եւ ըստ վկայութեան մը՝ «հազի՛ւ թէ խնդրական էր ճշմարտութիւնը ջարդերուն, եւ կարելի չէր մէկ կողմ դնել զանոնք որպէս քարոզչութիւն պատերազմական խժոժութեան: Անոնք ճշմարտուած էին այնպիսի՝ հեղինակութիւններու կողմէ՝ ինչպիսիք էին ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթոն եւ անգլիացի դիւանագէտ Լորտ Պըրայսը: Սակայն կասկածի առաջին ալիքներէն ետք թէ քսաներորդ դարը կրնար ծնունդ տալ այնպիսի անմարդկայնութեան՝ հեղնականօրէն բոլոր փորձառութիւնը պարզապէս չքացաւ ամբողջական կորուստներուն մէջ, ուր շատ աւելի միլիոնաւորներ մեռան պատերազմի առեւն»⁽²⁾: Իրա՛ւ էր, մարդեր փորձեցին մոռնալ, իսկ մենք յիշեցինք կատարուածն ու մեզի պարտադրուածը, եւ անհատ մարդերու յիշողութենէն եւ կատարած ճիգերէն անդին՝ տարին անգամ մը հաւաքականօրէն կրկնեցինք «Մեծ եղեռն», «կոտորած», «Վարդ», «ցեղասպանութիւն», «հայասպանութիւն», «Հայկական Տասնհինգ», «ողջակիզում» եւ նոյնանման այլ բառ եւ ստորոգում:

Հիմա մենք չենք որ պիտի վերլուծումի ենթարկենք իւրաքանչիւրն այս տարազներուն եւ եզրերուն, եւ լոյսին բերենք ծանրութիւնն ու կշիռը անոնցմով մերը եղող իրականութիւններուն: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ անհրաժեշտ է, որ կատարուի այս աշխատանքը եւ պատմութեան ուսանողին սեղանին վրան գրուին

բոլոր այն նիւթերը, որոնք զայն պիտի կարենան տանիլ վերբերումին եւ արդար գնահատումին Հայկական Տասնհինգին եւ անոյ դրսեւորուող ժամանակի մը եւ հոգեբանութեան պեղումին:

2.

Այսպէս ընել կարենալու համար, սակայն, նախ անհրաժեշտ էր ձեռքի տակ ունենալ հիմնական եւ կարեւոր սկզբնաղբիւրները, նշումներն ու հրատարակութեան վայրերն ու թուականներն անոնց, եւ մատենագիտական բոլոր այն ցանկերը, որոնք առաջնորդ պիտի հանդիսանային պատմութեան ուսանողին եւ որոնք հետուէն կամ մօտէն աւրնչակից պիտի ըլլային Հայկական Տասնհինգին հետ աղերս ունեցող եւ պեղումի ու դրսեւորումի ենթակուող որեւէ նիւթի, ժամանակէն ներս տեղ ու կայք գրաւած որեւէ արարքի, հայուն արիւնումին եւ պատմութեան, յաղթանակին եւ թուիչքին, իրագործումներուն եւ մշակոյթին, լեզուին ու կրօնին:

Կը թուի թէ պէտք էր սպասել առնուազն երեք տասնամեակ՝ սեղանի վրայ ունենալու համար առաջին մատենագիտական աշխատանքը արտասահմանի մէջ: Հայկական Տասնհինգին յաջորդող տասնամեակները չեղան ձեռնտու, որ հայ միտքը կարենար ամփոփուիլ, ըլլար ինքզինք եւ միատեղէր ու համահաւաք գլխանոցի մը ներքեւ գետեղէր հայութեան հետ աւրնչուող հայ թէ օտար բոլոր գործերը, յուշագրութիւնները, փաստագրութիւնները, պատմական մեծ ու փոքր հետազօտութիւնները, եւ մասամբ նոցին: Գիտական աշխատանք մըն էր կատարուելիքը, եւ առօրեայ ընկերային, քաղաքական, տնտեսական, ազգային ու կրօնական վերիվայրումները առիթ չտուին ոեւէ մէկուն ամփոփուելու, մտածելու եւ իրագործելու անհրաժեշտը: Քսանականէն ետք երեսունական թուականներուն քաղաքական թոհուրոհը, տնտեսական քայքայումը, ապա աշխարհն ու մարդկութիւնը յուզող տեստոն եւ լատին փոթորկումները, կարմիր ու դեղին մոլուցքները, աշխարհաւեր պատերազմը եւ անկէ յառաջացող ակռաներու կծրումները, ապա մեր մէջ առկայութեան կոչուող փոթորկումները, արինահեղումները, խմբակցական արեւելումներն ու անոնց հետեւանքն եղող պառակտումները, արիւնոտ եւ մութ բախումները, եւ տակաւին մեր ներքին փլուզումները՝ քանդեցին ու քայքայեցին բնական աճի ու զարգացումի ամէն արահետ, ու հայն ընծայեցին հունազերծ, ինքնակորոյս եւ թափառիկ:

Ահաւասիկ, այսպիսի պարագաներու ներքեւ էր որ աշխատանքի ձեռնարկեց Արմենակ Սալմասյեանը, եւ 1946-ին Փարիզի

մէջ լոյսին տուաւ մատենագիտական՝ այլ օտարալեզու իր առաջին գործը, որ կ'առընչուէր հայ պատմութեան ընդհանրապէս: Բայց այն ատեն գրեթէ ոչ ոք իմացաւ գոյութիւնն անոր, եւ մեզմէ աւելի Փրանսացին էր որ խանդավառուեցաւ անով, որովհետեւ 195 էջանի այդ գործը նկատեց անուրանալի նպաստ մը ոչ միայն հայագիտութեան՝ այլ մանաւանդ արեւելագիտութեան յետազայ գարգացումին: Առնուազն ա՛յս է միտք բանին Փրանսական կաճառի անմահներու շարքին տեղ գրաւած ականաւոր պատմաբան Ռընէ կրուսէի կարծիքին⁽³⁾:

Թերի էր սակայն գործը եւ ոչ-ամբողջական, ու որեւէ մէկէն աւելի եւ առաջ Սալմասլեանն ինքն էր որ գիտցաւ այդ մէկը, ահա թէ ինչո՞ւ համար իր գործին լոյսընծայումէն անմիջապէս ետք ձեռնարկեց շարունակութեանն իր սկսած աշխատանքին: Դժուար էր գործը, «պէտք էր պրպտել, համագրել եւ կազմել ցանկ մը, որ ամփոփէր այն ինչ որ հրատարակուեր էր բոլոր երկիրներու մէջ եւ նպատակադէր հետազօտողներուն տալ հայագիտութեան բոլոր ճիւղերը, միմիայն օտար լեզուներով, եւ ընդգրկէր բոլոր գործերը հայ եւ օտար գրողներուն, որովհետեւ անսահման է հայ գրականութիւնը հայերէն լեզուով: ... Քսանհինգ տարուան այս դժուար եւ երկարածիգ աշխատանքը համոզեց զիս թէ այսպիսի գործերն ինչպիսի՞ հետաքրքրութիւն կը ստեղծեն արեւմտեան ընթերցողներուն մօտ»⁽⁴⁾:

Սալմասլեանի գործին ամբողջացած եւ երկրորդ տպագրութիւնը լոյս տեսաւ Երեւանի մէջ 1969-ին, քսանամեայ սպասումէ մը ետք ու հրատարակութեամբը Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիային: Ըստ անոր խմբագիր ակադեմիկոս Արարատ Ղարիպեանին՝ «հեղինակը, քրտնաջանօրէն աշխատելով 25 տարի, ստեղծել է մի արժանաւոր գործ, կազմել օտարալեզու հայագիտական ընդարձակ մատենագիտութիւն, որն իր նախորդներէց գերազանց է թէ՛ որակով եւ թէ՛ քանակով:

«Հայկական Մատենագիտութեան» մէջ գետեղուած են առաւելապէս Փրանսերէն, գերմաներէն եւ անգլերէն լեզուներով հրատարակուած գործերի անուններ, այլ լեզուներով հրատարակուած գործերից, համեմատաբար քիչ, բայց կան: Ակադեմիայի գրադարանի մատենագիտական բաժինը կը շարունակէ կազմել այլ օտար լեզուներով՝ լեհերէն, չեխերէն, ռումիներէն, պուլղարերէն եւ այլն, ի հարկէ, ռուսերէն եւ հայերէն հրատարակուած հայագիտական գործերի մատենագիտութիւնը: Երբ աւարտուի այդ

գործը, սպանա պատիւ կը բերի այն անձանց եւ հիմնարկներին, որոնք քրտնաջան աշխատանքով դուրս կը բերեն այն, ինչպէս այդ կարողացել է անել գոկտոր Արմենակ Սալմասլեանը»⁽⁵⁾:

Սակայն հայկական մատենագիտական ընդհանուր աշխատանք մըն էր Սալմասլեանինը, որ ընդգրկեց հայ պատմութեան ու մշակոյթին, կեանքին ու կրօնին, հայուն ցեղային ու ազգային կազմութեան գրեթէ բոլոր երեսները եւ անոնց առընչուող բնագաւառները, եւ առ այդ՝ իր օրուան համար դրսեւորեց տանելի միջին մը: Այսուհանդերձ՝ Հայկական Մատենագիտութեան մասնագիտացուած հատուածներէն մէկը՝ տասնմէկերորդն էր որ նրահրուեցաւ հայութեան վերապահուած գաղթականութեան, հալածանքի եւ խժոժութեան, եւ արդէն հատուածն այդպէ՛ս ալ դրուեցաւ «Գաղթականութիւն-Հալածանք-Քոթորութիւն» գլխանոցին ներքեւ:

Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Հայկական Մատենագիտութեան տասնմէկերորդ հատուածն ընդգրկեց 208-223-րդ էջերը գործին: Ըստ անոր տուեալներուն՝ հոն կար նշումը 241 անուն զիրքի եւ յօդուածի՝ բոլորն ալ գրուած արեւմտեան լեզուներով, որոնցմէ յօդուած էին 64-ը, իսկ զիրք ու գրքոյկ՝ 177-ը: Անոնք կու գային գրիչէն 197 հեղինակի, որոնցմէ հայ էին 31-ը, եւ օտար՝ 166-ը: Աւելին՝ նշուած գործերուն ֆրանսերէն էին 118 հատը, անգլերէն՝ 81-ը, գերմաներէն՝ 24-ը, իտալերէն՝ չորսը, նոյնքան նաեւ՝ շուէտերէնը, ռումաներէն էին երկուքը, եւ ֆլաման՝ մէկը: Իրականութեան մէջ՝ այս գործերէն ոմանք ունէին կրկնակ կամ եռեակ հրատարակութիւն՝ զանազան լեզուներով:

Հետաքրքրական էր գործը, այսուհանդերձ անիկա եղաւ սկզբնաւորութիւն մը լոկ արտասահմանեան յետագայ փորձերուն համար:

Հարկ եղաւ, սակայն սպասել երկար՝ ունենալու համար հայերէն եւ օտարալեզու՝ այլ ամբողջական մատենագիտական այն աշխատանքը, որուն մասին խօսեր էր Արարատ Ղարիպեանը Սալմասլեանի Մատենագիտութեան «Քմբագրի կողմից»ի քանի մը խօսքին մէջ: Թէ անիկա դարձա՞ւ իրականութիւն եւ հասա՞ւ Հայոց Պատմութեան եւ մշակոյթին սրտցաւ ուսանողին ձեռքը՝ կ'անգիտանանք այսօր, սակայն գիտենք, որ Սալմասլեանի գործէն միայն երկու տարի առաջ՝ 184 հատորէ բաղկացած մատենագիտական ցանկ մը տրուեցաւ Ներսիսեանի մէկ գործին մէջ, որ Հայկական Տասնհինգին առընչուող ու պաշտօնական զանազան աղբիւրներէ եւ լեզուներէ ճաքաղուած եւ ռուսերէնի վերածուած հաւաքածոյ մըն էր փաստաթուղթերու⁽⁶⁾: Այս ցանկն էր, որ

յետագային լոյսին պիտի գար Պէյրութ հրատարակուող կարգ մը գործերու մէջ որպէս յաւելուած՝ այն նշումով թէ «այս մատենագիտութիւնը կազմուեցաւ Փրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսեանի կողմէ»⁽⁷⁾: Ներսիսեանի մատենագիտութեան մէջ ընդգրկուող 184 այս հատորներն ունէին հեղինակային 131 պատկանելիութիւն, որոնցմէ հայ էին 28 հոգին, մինչ 184 այս հատորներուն 73 հատը կու գար անգլերէնէն, 69-ը՝ ֆրանսերէնէն, 28-ը՝ գերմաներէնէն, վեցը՝ շուէտերէնէն, երեքը՝ սպաներէնէն, եւ մէկական ալ՝ ղանիերէնէն, լեհերէնէն եւ հունգարերէնէն:

Հայկական Հարցին եւ Տասնհինգին նուիրուած մատենագիտական առաջին լուրջ աշխատանքը պիտի սկսէր քանի մը տարի ետք սակայն: Իրաւ ալ՝ եօթանասունական թուականներու առաջին տարիներուն էր որ Պէյրութի մէջ հիմը դրուեցաւ Հայկական Լրատուական Կեդրոնի մը, որ առաջին իսկ հերթին ձեռնարկեց հաւաքումի, մէկտեղումի եւ մեքենագիր ու բազմագրեալ հրատարակութեան աշխատանքին այլալեզու բոլոր այն գործերուն, որոնք կ'առընչուէին Հայկական Հարցին եւ անկէ յառաջացած կոտորածներուն՝ բացի արեւելեան կարգ մը լեզուներով եղողներէն, զորոնք դիւրին կերպով կարելի էր գտնել հրապարակի վրայ, թէպէտեւ աշխատանքի ձեռնարկողները իրենց կարելիութեան սահմաններուն մէջ օգտուեցան նոյնիսկ թրքերէն լեզուով եղող քանի մը հրատարակութենէ: Մեծադիր 390 էջ ընդգրկող այս գործն իր ներկայ վիճակով բաժնուեցաւ երկու հատուածի, որոնք ընդգրկեցին II-176 եւ 177-396 էջերը եւ պարփակեցին 1478 եւ 1648 անուն հատոր եւ յօդուած յաջորդաբար: Երկու հատուածներու միջեւ կար 170 նշումի տարբերութիւն մը, որ յառաջացաւ հաւաքագրական եւ մատենագիտական աշխատանքի անգիտութենէն անոնց՝ որոնց վստահուել էր իրագործումը աշխատանքին:

Գրեթէ նոյն նիւթերն էին բովանդակութիւնը երկու հատուածներուն ալ, միայն թէ երբ առաջինը նշումէն ետք գործի վերնագիրին՝ կը հետեւէր հեղինակի անունին այբուբենական շարքին, եւ ապա, յաջորդաբար, կու տար վայրն ու թուականը գործին տպագրութեան, հրատարակիչը՝ եթէ նշուած էր անիկա գործին մէջ, թարգմանիչը՝ եթէ թարգմանչական աշխատանք մըն էր գործը, եւ հուսկ ուրեմն էջաթիւերը՝ երկրորդ հատուածին մէջ նշումները կը սկսէին այբուբենական յաջորդականութիւնովը նշուող գործի վերնագիրին եւ մնացեալ նշումները կը կրկնէին տուեալները առաջին հատուածին:

Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը եւ որքան որ ալ ինքնավստահ շարժէին մատենագիտական այս աշխատանքին ետին կե-

ցողներն ու գործը կատարելու պարտականութիւնն ստանձնած տղաքն ու աղջիկները, որոնք, ի՞նչ խօսք, ուսանողներ եւ ուսանողուհիներ էին Պէյրութի ուսումնական բարձրագոյն հաստատութիւններուն մէջ՝ փորձ մըն էր կատարուածը եւ մնաց սահմաններէն ներս փորձին ալ, մինչդեռ մատենագիտական աշխատանք մը կ'ենթադրէր գործի ծանրութեան զիտակցութիւն, մասնագիտական պատրաստութիւն, լուրջ աշխատանք, եւ նուիրում ու հաւատք: Ահա թէ ինչո՞ւ համար կատարուած հաւաքագրումը մնաց թերի եւ ոչ-ամբողջական. անոնցմէ ոմանց պակսեցան հեղինակ ու վայր ու թուական. ուրիշներ ճանչցան կրկնակ հեղինակներ, մինչ կարգ մը հեղինակներու վերագրուեցան գործեր, որոնք չէին անոնցը: Կային նաեւ վերնագրային եւ հեղինակային եւ վայրի ընթերցումներու սխալներ, մանաւանդ երբ գործը կու գար զերմաներէնէն եւ ռուսերէնէն: Ոչ-մասնագիտական աշխատանքի ձեւն էր որ հատուածէ հատուած ստեղծեց տարբերութիւն մը նըշումներու, եւ յաճախ անսրբագրելիութիւնը տուեալներուն: Գուցէ ա՛յս իսկ էր պատճառը, որ Հայկական Լրատուական Կեդրոնի ետին կեցող մարդեր ղիմէին լիբանանահայ կարգ մը պատմաբաններու եւ մասնագէտներու՝ հաստատելով անոնց, թէ «Հայկական Հարցի այս մատենագիտութիւնը զոր կը յանձնենք ձեզի առ ի քննութիւն՝ հեռու է ամբողջական ըլլալէ: Կը փափաքինք ձեզմէ ունենալ սրբագրութիւններ (անուններու, թուականներու), չյիշուած գործերու անուններ, եւ այլ առաջարկներ, եւ ասոնք՝ մինչեւ 1 Մարտ 1973:

«Սրբագրութիւններէն եւ յաւելումներէն ետք պիտի տպագրուի մատենագիտութիւնը, որպէսզի դառնայ աշխատանքի գործիք մը հետազօտողներուն, պատմաբաններուն, քաղաքագէտներուն եւ ուրիշներուն ձեռքը»⁽⁸⁾:

Այսուհանդերձ չեղաւ այսպէս, ու կը թուի թէ չկատարուեցան ակնկալուած սրբագրութիւններն ու յաւելումները, եւ Հայկական Հարցի Մատենագիտութիւնն այդպէ՛ս ալ մնաց անտիպ, մինչդեռ անոր մէկտեղած նիւթերը, յօդուած թէ հատոր, կը կազմէին մեծագոյնը՝ մինչ այդ լոյսին բերուած մատենագիտական գործերուն մէջ Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին նուիրուած հատուածներուն կատարած նշումներուն հետ բաղդատած:

Հայկական Հարցի Մատենագիտութեան փորձէն երեք տարի ետք էր միայն, որ, Հայկական Տասնհինգի վաթսուհամեակի օրերուն կեանքի կոչուեցաւ Պմբազրական Մարմինը Հայկական Ցեղասպանութեան Վաթսուհամեակի նշումի Լիբանանի Ազգային

Կեդրոնական Վարչութեան: Անոր մաս կազմելու հրահրուեր էին դոկտորներ Շաւարշ Թորիկեանը եւ Վահէ Օշականը, մատենագէտ Արտաշէս Տէր Խաչատուրեանը, պատմարան Լեւոն Վարդանը, Արարատ օրաթերթի երկարամեայ աշխատակից եւ խմբագրութեան անդամ Հրանդ Գանգրունին, պատմարան եւ Հայ Աւետարանական Գոլէճի տնօրէն Զաւէն Մարրլեանը, եւ Հայկազեան Գոլէճի դասախօս Յակոբ Թերճիւմանեանը: Որոշ կշիռ մը ներկայացնող այս մարդերն էին, որոնք պիտի իջնէին հրապարակ վասն պատրաստութեանը վաթսունամեակի օրերուն գրաւոր արտայայտութեան եւ մատենագիտութեան մը:

Կեդրոնական Վարչութեան հետ համախորհուրդ՝ Խմբագրական Մարմինն անցաւ աշխատանքի եւ ի միջի այլոց որոշեց հրատարակել նեղ մասնագիտական մատենագիտութիւն մը, որ անմիջական աղերս ունենար միմիայն Հայկական Տասնհինգին հետ եւ ընդգրկէր առ այդ կարելի բոլոր նիւթերը՝ կարելի բոլոր լեզուներով: Նիւթերուն մէկտեղումին եւ դասաւորումին աշխատանքները վստահուեցան Լեւոն Վարդանին եւ Յակոբ Թերճիւմանեանին, որոնցմէ առաջինն ստանձնեց գործին հայկական բաժինը, թէպէտեւ քիչ մը ամէն մարդ փութաց օժանդակելու Թերճիւմանեանին կատարելի իր աշխատանքին: Ռիչըրտ Յովհաննիսեանէն արդէն իսկ ստացուեր էր իր առաջին փորձը արեւմտեան դիւանատուններու արխիւային նիւթերու հաւաքագրումին:

Հաւաքագրական եւ խմբագրական որոշ աշխատանքէ ետք էր որ կազմուած մատենագիտական գործը յանձնուեցաւ տպագրութեան, սակայն տասնօրեակ մը ետք մամուլէն դուրս եկած մատենագիտութիւնը խմբագրութիւնը դրաւ անակնկալներու առջեւ: Տպագրութեան հապճեպ նկարագիրը եւ գործը վաթսունամեակի նշուած օրերուն հասցնելու տպարանային աճապարանքն ու արտօրանքը, մանաւանդ կատարելի սրբագրութիւններու մերթ կամաւոր թերացումները եւ անտեսումը, ու երբեմն տպարանային միջամտութիւնները մատենագիտական աշխատանքին տպագրական դրսեւորումին՝ պատճառ հանդիսացեր էին մատենիկին մերժելի գոյութեան: Յաճախ նիւթերն անցեր էին իրարու, եւ փոխեր հեղինակ, տպագրական վայր կամ թուական. երբեմն՝ տուեալ նշում մը կորսնցուցեր էր նկարագիրն իր ամբողջական ըլլալուն՝ անկումովը վերնագիրէն բառերու՝ առանց որոնց դժուար թէ անիկա կարող ըլլար ներկայացնել տուեալ հատոր մը: Այս բոլորէն ետք՝ կար բացակայութիւնը մատենագիտական որոշ սկզբունքի մը, որուն անհրաժեշտ էր հետեւիլ, եւ այս մէկը՝ մանաւանդ այլալեզու նշումներու պարագային: Գիտական աշխատանք մըն էր կա-

տարուողը, որ պիտի ներկայացուէր որքան գիտական աշխարհին՝ նոյնքան եւ գուցէ աւելի՝ դիւանագիտականին: Իսկ իր ներկայ վիճակին մէջ հազի՛ւ թէ այդ մէկն ըլլար կարելի:

Այս իսկ էր հիմնական պատճառը, որ մամուլէն հազիւ դուրս եկած՝ Խմբագրական Մարմինը եւ Կեդրոնական Վարչութիւնը համախորհուրդ որոշեցին փճացնել երեք հազար օրինակները կատարուած աշխատանքին, որուն երկրորդ էջի նշում մը կը յայտնէր, թէ անիկա հաւաքուած ու խմբագրուած էր «Յակոբ Ա. Թերճիւմանեանի, Լեւոն Վարդանի եւ Ռիչըրտ Գ. Յովհաննիսեանի կողմէ»: Ըստ նոյն էջի տուեալներուն՝ գործը կը բաղկանար նշումովը 512 հայերէն եւ այլալեզու հատորներու՝ հետեւեալ բաշխումով. թիւ «1-93՝ անգլերէն, 94-171՝ ֆրանսերէն, 172-203՝ գերմաներէն, 204-205՝ սպաներէն, 206-209՝ ռուսերէն, 210՝ լեհերէն, 211-218՝ իտալերէն, 219-222՝ գանիերէն, 223՝ հոլանտերէն, 224՝ հունգարերէն, 225-259՝ ռուսերէն, 260-265՝ թրքերէն, 266-271՝ արաբերէն, 272՝ պարսկերէն, 273-276՝ յունարէն, [եւ] 277-512՝ հայերէն»⁽⁹⁾: 43 էջէ բաղկացած այս գործին էջ 3-21-ը կը գրաւէին օտարալեզու գործերը, էջ 21-34-ը՝ հայերէնները, իսկ էջ 35-43-ը՝ արխիւային նիւթերը:

Այժմ կատարուած փոքր բաղդատական մը Յովհաննիսեանի հոս տուած արխիւային նիւթերուն եւ յետագային իր հրատարակածներուն միջեւ՝ ի յայտ կը բերէ որ կան շատ մեծ տարբերութիւններ անոնց միջեւ: Հոս՝ մատենագիտական այս գործին մէջ մատուցուածէն կը պակսէին հայկական արխիւային նիւթերը Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանին, ուր հասան անոնք փութաջանութեամբը Պոլսոյ պատրիարք Զաւէն Տէր Եղիայեանին՝ զանոնք փրկելու համար երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն վանտալական արտոժակներէն, կը պակսէին նաեւ Փարիզի Նուպարեան Ազգային Մատենադարանին, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Հալէպի եւ Դամասկոսի առաջնորդարաններուն, եւ Անթիլիասի ու Զմմառի մայրավանքերուն մատենադարանային նիւթերը: Ի վերայ այս ամենայնի՝ հոն չկային նիւթերը Սովետական Հայաստանի եւ Սովետական Միութեան կեդրոնական արխիւներուն, ճի՛շդ այնպէս՝ ինչպէս որ չկային իտալական, պուլկարական, սպանական, գուիցերիական, պելճիքական, դանիական, շուէտական, նորվեկիական եւ այլ երկիրներու պատկանող արխիւային նիւթերը. ի՞նչ խօսք, որ հոն պիտի չըլլային նիւթերը Օսմանեան եւ Հանրապետական Թուրքիոյ արխիւներուն նաեւ:

Ի՛նչ որ ալ ըլլային իրականութիւններն ու թերիները այս գործին՝ հրատարակուած՝ այլ լոյսին չեկած այս մատենիկին 35-43 էջերով Ռիչըրտ Յովհաննիսեան տուաւ կարելին, որուն էջ 35-41-ն ընդգրկեցին ամերիկեանները՝ ընդարձակագոյնը ներկայացուած արխիւային բոլոր նիւթերուն, թէպէտեւ անոնց պակասեցան բազմաթիւ նիւթեր, որոնք յետագային եկան աւելնալու անոնց վրայ: Էջ 41-42-ն ընդգրկեցին բրիտանական արխիւային նիւթեր՝ թէպէտեւ մե՛ծապէս պակասաւոր, զորոնք քանի մը տարի ետք ամբողջացուց անիկա: Էջ 43-ով տրուող ֆրանսական արխիւային նիւթերը յետագային ենթարկուեցան հիմնական փոփոխութեան, իսկ նոյն բախտին արժանացան նոյն էջին վրան տրուող նիւթերը Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ արխիւներուն:

Այսպէ՛ս ուրեմն: Կատարուել էր ճիշդ, սակայն արդիւնքն եղեր էր ժխտական եւ ոչ-ամբողջական: Ահա թէ ինչո՞ւ համար անհրաժեշտ եղաւ սպասել քանի մը տարի արտասահմանի մէջ ունենալու համար հերթական առաջին մատենագիտական աշխատանքը, որ առընչուէր միմիայն Հայկական Տասնհինգի վերբերումին: Իրաւ ալ՝ 1978-ին էր որ Միացեալ Նահանգներու մէջ լոյս տեսաւ առաջին ամբողջական եւ նեղ մասնագիտական մատենագիտութիւնը Հայկական Տասնհինգին, որ երկու տարի ետք պիտի աւելի եւս ամբողջանար, վերանայուէր եւ արժանանար երկրորդ տպագրութեան մը⁽¹⁰⁾:

Հեղինակին՝ Ռիչըրտ Գ. Յովհաննիսեանի իսկ բառերով՝ «մատենագիտութեան առաջին մասը կը պարունակէ նախնական մէկ ցանկը արխիւային նիւթերու: Անգլիական նիւթերը ամենէն օգտակարն են Հայկական Հարցի քաղաքական երեսին համար, Միացեալ Նահանգներու արխիւները՝ Մերձաւոր Արեւելքի եւ Կովկասի գաղթական ժողովուրդին համար [կատարուած] նպաստի գործունէութեան եւ անոր՝ [այդ ժողովուրդին] կացութեան, Ֆրանսական արխիւները՝ Կիլիկիոյ մասին եւ հոն՝ հայերուն վերջնական ջարդին եւ այդ շրջանէն անոնց ելքին, եւ հայկական գանազան արխիւները՝ բոլոր երեսներուն համար գաղթականութեան եւ ջարդերուն: Տակաւին քննուելիք արխիւներ են իտալականները, դաշնակից փոքր երկիրներուն եւ մանաւանդ՝ չէզոք պետութիւններուն, որոնք պատերազմի տարիներուն դիւանագիտական յարաբերութիւն պահեցին Օսմանեան Կայսրութեան հետ: Դրժբախտաբար՝ նիւթին առընչուող թրքական թղթածրարները բաց չեն որակեալ բոլոր հետազոտողներուն համար: Թէպէտեւ Օսմանեան արխիւներուն մէջ աշխատող պաշտօնեաներ հաւաստեցին 1918-ին եւ 1919-ին, թէ Համաշխարհային Պատերազմի վերջին օ-

րերուն բարձրաստիճան թուրք պաշտօնատարներ փորձեր էին փճացնել ինքնամրաստան բոլոր թուղթերը⁽¹¹⁾, անհաւանական չէ որ տակաւին հոն գտնուին ընդհանուր հարցին առընչուող բազմաթիւ փաստաթուղթեր:

«Մատենագիտութեան երկրորդ մասը կը պարունակէ մեծ ընտրութիւն մը հրատարակուած գործերու, գործնք կարելի է դասուորել հետեւեալ ձեւով — փաստաթուղթերու հաւաքածոներ, ոչհայերու ականատեսի վկայութիւններ, զինուորականներու պատումներ, քաղաքական բանագրութիւն եւ քարոզչութիւն, նպաստի գործունէութեան մասին տեղեկագիրներ եւ նպաստարաշխ կազմակերպութիւններու զիմումագիրներ, զիտական հետազօտութիւններ Հայկական եւ Արեւելեան Հարցերու մասնաւոր կողմերուն մասին, թրքական պատճառաբանութիւններ, [եւ] հայ վերապրողներու կողմէ արեւմտեան լեզուներով [կատարուած] յուշագրութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ: Ազգային Միութեան գրացանկն ի մասնաւորի օգտակար է տեղադրելու համար զբազարանային վայրերն այս հրատարակութիւններուն:

«Մատենագիտութիւնը չի պարփակեր հարիւրաւոր [այն] յօդուածները որոնք հրատարակուած են զիտական եւ հանրային թերթերուն մէջ կամ քննութեան կ'առնեն օրաթերթային ընդարձակ [այն] նիւթերը, որոնք կը խօսին հարցին շուրջ⁽¹²⁾: Այս նիւթերուն համար պէտք է զիմել պարբերական մամուլի զանազան ուղեցոյցներուն եւ ազգային յայտնի օրաթերթերու նիւթերու տարեկան ցանկերուն: Հայերէնով հրատարակուածները — փաստաթուղթեր, յուշագրութիւններ, պատմագրական հետազօտութիւններ, եւ ուսումնասիրութիւններ — շատ են ընդարձակ առնուելու համար այս ցանկերէն ներս⁽¹³⁾: Այս դասակարգի [նիւթերուն] մասին կարելի է ծանօթութիւն մը ունենալ զիմելով Փրոֆեսէօր Մ. Գ. Ներսիսեանի Հայերու Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ (Երեւան, 1966)–ի մատենագիտութեան⁽¹⁴⁾ եւ Գերսամ Ահարոնեանի Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, 1915–1965 (Պէյրութ, 1965)–ի մէկտեղած նիւթերուն: Օգտակար ակնարկ մը կը տրուի տասնիններորդ դարուն եւ քսաներորդ դարու առաջին տասնամեակի հայկական ջարդերուն եւ տեղահանութիւններուն մասին՝ Ա. Սալմասլեանի Հայկական Մատենագիտութիւնով, (Փարիզ, 1946, վերանայուած եւ ընդարձակուած՝ Երեւան, 1969)⁽¹⁵⁾:

Ըստ Յովհաննիսեանի Հայկական Ողջակիզումի տուեալներուն՝ զանազան լեզուներով ներկայացող այս 460 հատորներուն եւ յօդուածներուն լեզուական արտայայտչականութեան բաշխումը

կը կատարուէր հետեւեալ ձեւով — անգլերէն՝ 203, Քրանսերէն՝ 169, գերմաներէն՝ 46, թրքերէն՝ 11, իտալերէն՝ ութը, ռուսերէն՝ եօթը, դանիերէն՝ հինգ, շուէտերէն՝ երեք, արաբերէն եւ ռումաներէն՝ երկուքական եւ սպաներէն, նորվեկերէն, հոլանտերէն եւ յունարէն՝ մէկական հատոր: Հեղինակային պատկանելիութեամբ անոնք կու գային 291 հեղինակէ, որոնցմէ հայ էին 78 հոգին, եւ զանազան ազգութիւններու կը պատկանէին 192 ուրիշներ. տասը գործերու կը պակսէր նշումը հեղինակային պատկանելիութեան եւ անունի, իսկ 21 հեղինակութիւններ անուններն էին կարգ մը պետութիւններու, միջազգային կազմակերպութիւններու, զանազան հայ եւ օտար կոմիտէներու եւ հայ կամ օտար մարմիններու: Բոլոր այս 460 հատոր եւ յօդուածի մէջ կային գործերը 19 թուրք հեղինակներու. կային նաեւ եօթը այլ գործեր՝ որոնք հրատարակութիւնն էին թուրք իշխանութիւններուն:

Հայկական Ողջակիզումին երկրորդ հատուածը որ կը կրէր «Հրատարակուած փաստաթուղթեր, պատումներ եւ ուսումնասիրութիւններ» ընդհանուր խորագիրը՝ իր մատենագիտութեան XVIII-43 էջերուն կը գրաւէր 17-43 էջերը, մինչ անոր առաջին հատուածը որ ունէր «Սկզբնաղբիւրներ ընտրովի աղբիւրներէ» խորագիրը՝ կը գրաւէր գործին 1-16 թուագրուած էջերը: Առաջին այս հատուածը իր ունեցած նիւթերը կը դնէր հետեւեալ գլխանոցներուն

Ա. Հայաստան — Պատմութեան Հայկական ՍՍՀ Պետական Արխիւ, Երեւան.

Բ. Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Արխիւ.

Գ. Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան Արխիւ.

Դ. Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Արխիւ.

Ե. Աւստրո-Հունգարական Արխիւներ.

Զ. Ֆրանսայի Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Արխիւներ.

Է. Ֆրանսայի Ազգային Պաշտպանութեան Պետական Նախարարութեան, Ցամաքային Ուժերու Սպայակոյտի եւ Պատմութեան Սպասարկութեան Արխիւներ.

Ը. Գերմանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Արխիւներ.

Թ. Մեծն Բրիտանիոյ Վարչապետարանի (Հանրային Արձանագրութիւններու Պաշտօնատուն) Արխիւներ.

Ճ. Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Արխիւներ.

ԺԱ. Մեծն Բրիտանիա — Անհատական Թուղթեր.

ԺԲ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ — Կրօնական Առաքելութիւններու Արխիւներ.

ԺԳ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ — Հաստատութիւններու եւ Համալսարաններու Արխիւներ.

ԺԴ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ — Քոնկրէսի Գրադարան՝ Ձեռագիրներու Բաժին.

ԺԵ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ — Ազգային Արխիւներ, Ուաշինկթըն Տի. Սի.:

Արխիւային այս տուեալներուն եւ նախապէս՝ 1975-ին տրուած նոյնանման այլ նիւթերու մանրամասն մէկ բաղդատակաւնը պիտի ցոյց տայ այսօր, թէ որքա՛ն բան էր փոխուած, սրբազրուած եւ աւելցուած 1980-ին: Այսպէս՝ կատարելու համար լոկընդհանրական քանի մը նշում՝ այժմ անհրաժեշտ է յայտնել, թէ 1975-ին տրուած ցանկին վրան ամբողջական յաւելումներ էին 1980-ի ցանկին առաջին չորս հատուածները, որոնք կը խօսէին հայկական արխիւներէ վերցուած նիւթերու մասին: Ամերիկեան արխիւային նիւթերուն վրան կատարուած էին հիմնական յաւելումներ, որոնք 1980-ի ցանկին մէջ կը ներկայացուէին որպէս ԺԲ. ԺԳ. եւ ԺԵ. հատուած: Բրիտանական Արխիւներէն տրուած նիւթերուն մէջ նորութիւններ էին արխիւային նիւթերը Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, իսկ Գերմանական եւ Աւստրօ-Հունգարական Արխիւային Նիւթերը հիմնովին ենթարկուած էին փոփոխութեան եւ ամբողջացուած՝ բոլորովին նոր նիւթերով: Ի դէպ՝ հօ՛ս ալ կը պակսէին արխիւային բազմաթիւ նիւթեր, որոնք պիտի գային չէզոք երկիրներէ եւ հայերուն մարդասիրական ծառայութիւն մատուցած բազմաթիւ պետութիւններու մտանոններէն: Հասկնալի էին պատճառները, թէ ինչո՞ւ համար անփոփոխ կը մնար վիճակը հոս ներկայացուած արխիւային նիւթերուն, եւ նոյնքան եւ աւելի՝ պատճառները օսմանեան նիւթերուն բացակայութեան, ի՞նչ փոյթ որ ութսունականներուն նախորդող տասնամեակի ընթացքին, եւ ապա անկէ ետք, թուրք իշխանութիւնները յայտարարած ըլլային ի ժամու եւ ի տարածամու, թէ պիտի բանային օսմանեան արխիւները, թէ կը բանայի՛ն արդէն, ու թէ բացին ահաւասիկ: Սակայն արխիւներու բաց ու գոցի սա խազը տեւեց երկար, մինչեւ որ օր մըն ալ, 1985-ի Դեկտեմբերին, թուրք իշխանութիւնները յայտարարեցին ի լուր աշխարհի եւ գիտութեան, թէ թուրք Հանրապետութիւնն ու անոր պատկան իշխանութիւնները պիտի կատարէին իրենց խոստումը եւ առ այդ՝ արդէն իսկ սկսեր էին բանալ իրենց արխիւները: Սակայն կատարուած յայտարարութենէն տարի մը ետք տակաւին բան չէր պատա-

հած, ահա թէ ինչո՞ւ համար Թերմիւմանի խմբագիրներէն Պեշիր Այվազօղլուն գրեց ընդզգած թէ խօսք էր ամէն ինչ եւ դեռ ոչինչ էր կատարուած⁽¹⁶⁾։ Հո՞ն էր կացութիւնն անփոփոխ կերպով ո՛չ թէ չգոյութենէն արխիւային նիւթերուն՝ այլ անոնց խառնակ ու ողբերգական վիճակէն աւելի՝ զանոնք գիտութեան եւ ճշմարտութեան առջեւ փակ պահելու թրքական յամառութենէն եւ անրեկանելի վախէն ու սարսափէն։ Ահա թէ ինչո՞ւ համար Ռիչըրտ Յովհաննիսեան չէր կրնար, եւ չկրցա՛ւ ալ, օգտուիլ անոնցմէ, ճի՛շդ այնպէս՝ ինչպէս անոնցմէ չէր կրցած օգտուիլ ռեւէ հայ կամ օտար զիտնական⁽¹⁷⁾։

Սակայն ի՞նչ որ եղած ըլլար իրականութիւնը՝ Յովհաննիսեանի Հայկական Ողջակիզումէն տարի մը առաջ էր որ Լոս Անճելըսի մէջ լոյսին եկան ռուսերէնով եւ անգլերէնով գոյգ մը հրատարակութիւնները Անասեանի Հայկական Հարցը եւ Հայերու Յեղասպանութիւնը Թուրքիոյ Մէջ — Հակիրճ Մատենագիտութիւն Մը Ռուսական Նիւթերու Ընդհանուր խորագիրով⁽¹⁸⁾։ Հետաքրքրական էր գործը, որ, սակայն, հազիւ թէ առընչուած մնաց Հայկական Տասնհինգի թրքական արտայայտութեան։ Իրականութեան մէջ՝ Հայկական Տասնհինգի մատենագիրները միշտ չէր որ մտածեցին այս ձեւի արտայայտութեան մասին։ Այդպէս եղան յաջորդները Անասեանին, որո՛նց գործերը մերթ եղան շա՛տ նեղ մասնագիտական եւ առ այդ ալ՝ լայն չբացին իրենց կարկինն ընդգրկելու համար մեծամասնութիւնը մինչ այդ հրատարակուած հայերէն, օտարալեզու եւ մանաւանդ թրքերէն գործերուն։ Այսօր անհրաժեշտ է յիշել անոնցմէ Տիգրան Գէորգեանի Համառօտ Մատենագիտութիւն Մեծ Եղեռնի Մասին գործը⁽¹⁹⁾։ Ըստ Գէորգեանին՝ «ներկայ մատենագիտական համառօտ փորձը կը պարփակէ արեւմտա-եւրոպական, ռուսերէն, թրքերէն եւ արաբերէն լեզուներով լոյս տեսած սոսկ օտար հեղինակներու ուսումնասիրութիւններ, արժէքաւոր պատմագիտական յօդուածներ, տեղեկատուութիւններ, փաստաթուղթերու ժողովածուներ, յուշագրութիւններ՝ որոնք անմիջական, կամ երբեմն ալ լոկ հեռաւոր աղերսունին Հայկական Հարցին՝ ընդհանրապէս, եւ Մեծ Եղեռնին մասին՝ մասնաւորապէս»⁽²⁰⁾։

Հեղինակին իսկ հաստատումով, սակայն, «համառօտ» չմնաց մատենագիտական այս փորձը. եւ «Հայկական Հարցի եւ Հայկական կոտորածներու մասին մեր կատարած մասնագիտական ընդարձակ նախափորձը թէեւ անկատար՝ սակայն մասնաւոր խրախոյսի արժանացած է ազատագրական շարժումները զիտականօրէն լուսարանող հեղինակներու... կողմէ»⁽²¹⁾։ Այսուհան-

դերձ՝ Հակառակ այս «խրախոյս»ին գործը մնաց «նախափորձ» մը լոկ եւ «անկատար», ահա թէ ինչո՞ւ Համար Գէորգեան փութաց ճշդելու թէ «Մեծ Եղեռնի մասին յառաջիկային կատարուելիք ուսումնասիրութիւններու զարգացումին նախապայմանը՝ առկայ աղբիւրներու մանրակրկիտ հետազոտութեան եւ գիտականօրէն ճիշդ դասակարգումով մատենագիտութիւն կազմելը կը նկատուի: Ներկայ մատենագիտութիւնը... կատարուելիք մեծ աշխատանքի մը նախաքայլը կարելի է համարել միայն...»⁽²²⁾:

Իրաւ էր Գէորգեանը, որովհետեւ նախաքայլ մըն էր իրը եւ Հագիւ թէ գոհացնող՝ պահանջները գիտական դասակարգումի մը, որ, դժբախտաբար, եղաւ սխալ ընկալուած եւ սխալ ալ օգտագործուած՝ պարզ այն պատճառով որ 243 անուն Հաշուող այս գործէն ներս խառն կերպով ներկայացան հատոր եւ յօդուած, եւ նոյնքան խառն նաեւ՝ լեզուական պատկանելիութիւնն անոնց, թէպէտեւ անոնց բոլորն ալ հետեւեցան հեղինակային այբուբենական ճիշդ դասաւորումի մը: Ի՛նչ որ ալ ըլլար օգտագործուած ձեւը դասակարգումին՝ 243 անուն Հաշուող մատենագիտական «անկատար» այս ցանկն ունէր 161 անուն գործ անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, յունարէն, իտալերէն, սպաներէն եւ արաբերէն արտայայտութեամբ: 64-ը կը ներկայանար Հայերէնով, իսկ 18-ը՝ թրքերէնով⁽²³⁾: Հետաքրքրական երեւոյթ մը կը պարզուէր բաշխումովը 243 անուն այս գործերուն հրատարակութեան ժամանակագրութեամբ: Այսպէս՝ զանազան լեզուներով 119 յօդուած եւ հատոր ու մատենիկ կու գային 1915-1923-ով ընդգրկուող իննամեակէն, նոյնաման 29 գործեր՝ 1965-1970-ով ընդգրկուող վեցամեակէն, մինչ 53 գործեր ալ՝ 1972-1980-ով տրուած իննամեակէն: 64 անուն Հաշուող Հայերէն գործերը կը ներկայանային ոչ միայն որպէս թարգմանութիւնը արդէն իսկ այլ լեզուներով լոյս ընծայուած բնագիրներու՝ այլ մանաւանդ որպէս անոնց նուիրուած գրախօսականներ:

Հակառակ «անկատար» եւ «նախափորձ» մը ըլլալու իր հանգամանքին՝ Գէորգեանի Համառօտ Մատենագիտութիւնը եկաւ քչիկ մը աւելի լոյս սփռելու արիւնոտ մէկ էջին վրան Հայոց Պատմութեան իր նշած արեւմտեան կարգ մը գործերով, որոնք այլապէս ալ կ'ամ դատապարտուած էին մնալու մութ էջերէն ներս մամուլին՝ կամ ալ փոշեծածկ դարաններուն վրան կարգ մը անծանօթ եւ անհասանելի մատենագրարաններու եւ գրադարաններու, եւ ա՛յդ իսկ պատճառով ընծայուեցաւ արժանի գնահատանքի եւ ընդունելիութեան՝ ի՞նչ փոյթ որ քչիկ մը աւելի ճիգ եւ գիտականութիւն, քչիկ մը աւելի համապարփակութիւն եւ տարածք պիտի կարենային շատ

աւելի տարածուն եւ ամբողջական ընծայել մատենագիտական փոքր այս գործը՝ պայմանով որ շեշտը դրուած ըլլար մանաւանդ հաւաքագրումին եւ նշումին վրան օսմանեան եւ թրքական գործերուն եւ այդ ձեւով բացուէր նոր, բոլորովին նոր հորիզոն մը Հայկական Տասնհինգի սրտցաւ ուսանողին առջեւ:

Գէորգեանի Համառոտ Մատենագիտութեան լոկ երկու տարի ետք էր որ 1982-ին Մոսկուայի մէջ Կիւթեմպերկի գլանէն անցաւ մատենագիտական 743 էջանի գործ մը, որ ընդգրկեց այն բոլոր նիւթերը որոնք կը վերաբերէին թուրք գիրին ու գրականութեան եւ լոյս կը սփռէին հին ու նոր կեանքին ու պատմութեան վրայ թուրք ժողովուրդին⁽²⁴⁾: Լայն ընդգրկում ունեցող այս հատորը, սակայն, գրեթէ այդպէս ալ մնաց հասողութեանէն հեռու արեւմտեան աշխարհի գիտական կարելի բոլոր ներկայացուցիչներուն եւ առ այդ եղաւ քիչ օգտագործուած մանաւանդ Հայկական Տասնհինգի հայ ուսանողին կողմէ՝ հակառակ որ անիկա կը կատարէր նըշումը եւ նիւթերը ռուսերէնով արտայայտութիւն գտած կարելի բոլոր աղբիւրներուն:

Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը 1982 թուակիր մոսկովեան այս Թրքական Մատենագիտութեան մասին՝ անկէ լոկ երեք տարի ետք էր որ անաղմուկ կերպով հրատարակ եկաւ 26 էջանի մատենագիտական մէկ աշխատանքը Գէորգ Գ. Պաղճեանին, որ զայն կոչեց «Ընտրովի Մատենագիտութիւն»⁽²⁵⁾: Այս մէկը տարածուեցաւ հայկական կեանքի բոլոր երեսներուն վրայ եւ ընդգրկեց Հայոց Պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը, ցեղաբանութիւնն ու բնակչութիւնը, կրօնը, առասպելներն ու հաւատալիքները, հայերէն լեզուն եւ լեզուաբանութիւնը, հայ գրականութիւնն ու արւեստները, ճարտարապետութիւնը եւ երաժշտութիւնը, առեւտուրն ու տնտեսութիւնը եւ հայ օրէնագիտութիւնը, ընկերաբանութիւնն ու քաղաքականութիւնը: Այս բոլորին հետ մատենագիտութեան մէկ մասն եղաւ եօթն էջանի հատուած մը որ սերտօրէն առընչակից մնաց Հայկական Հարցին, հայկական գանազան կոտորածներուն եւ Հայկական Տասնհինգին: Մնացեալներէն անկախ՝ վերջին այս հատուածն էր որ ընդգրկեց 143 անուն գործերը 137 հայ եւ օտար հեղինակի, որոնցմէ 44-ն ունէր հեղինակային հայու պատկանելիութիւն, 30-ը՝ Փրանսացիի, 11-ը՝ ամերիկացիի, ութը թուրքի, եւ մնացեալները՝ անգլիացիի, գերմանացիի, իտալացիի, յոյնի, նորվեկիացիի, ասորիի եւ արաբի: Առաւել՝ Պաղճեանը տուաւ նաեւ 11 անուն գործ, որոնք հրատարակութիւնն էին օտար պետութիւններու եւ կազմակերպութիւններու,

եւ 12 անուն ալ՝ որոնք կու գային հայ պետական, եկեղեցական եւ միութենական հրատարակութիւններէ, մինչ լեզուականօրէն՝ տուեալ այս 143 գործերուն 104-ը կը ներկայանային Ֆրանսերէն արտայայտութեամբ, 33-ը՝ անգլերէն, երեքը թրքերէն եւ միւս երեքն ալ՝ իտալերէն:

Հայկական Հարցը՝ Թրքական Մերժումէն Մինչեւ Հայկական Գործօնութիւն — Ո՞ր է լուծումը գործէն երկու տարի ետք էր, որ Գէորգ Գ. Պաղճեանը վերջին մէկ դարեայ Հայոց Պատմութեան հայ թէ օտար ուսանողին սեղանին դրաւ յաջորդ իր գիրքը՝ Հայկական Գոյքերու Բոնագրաւումը Թրքական Կառավարութեան Կողմէն, որ, ինչպէս նախորդը, յաւելուածի իր բաժինով ներկայացուց փունջ մը Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին առնչուող գիրքերու: Այս գործին մէջ տասն էջ ընդգրկող այս հատուածն ալ կոչուեցաւ «Ընտրովի Մատենագիտութիւն», եւ եկաւ ցոյց տալու, թէ բաւական բան էր փոխուած առաջին «Ընտրովի Մատենագիտութենէն» ասոյն⁽²⁶⁾: Արդարեւ՝ հոն տեղ գտած աղբիւրային նշումները ենթարկուեր էին խմբաւորումներու եւ քստեղծեր արեւմտեան լեզուներու, թրքերէնի եւ հայերէնի ներքեւինկող հատուածներ. ճիգ մը այս մէկը՝ որ ոչ միայն աւելի գիտական կ'ընծայէր թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութիւնը»՝ այլ մանաւանդ կ'ընձեռէր որոշ դիւրութիւն անոր օգտագործումին: Աւելին՝ անիկա կը ներկայացնէր մասնագիտական յստակ մէկ պատկերը Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին առնչուող աղբիւրներուն եւ սկզբնաղբիւրներուն, եւ կու գար լոյս սփռելու զանազան երեսներուն անոնց, կը վերբերէր արիւնոտ ընթացքը հարցերուն եւ դէպքերուն, կը պատկերացնէր խժողով շարունակականութիւնն անոնց էութեան փուլերուն, եւ կ'ընծայէր առիթ եւ կարելիութիւն Հայոց Պատմութեան ուսանողին անոնց՝ այդ դէպքերուն եւ պատահարներուն, ջարդերուն եւ կոտորածներուն, ցեղասպանութեան եւ հայասպանութեան, միով բանիւ՝ Հայկական արիւնոտ Հարցին, անոր պատճառներուն եւ հետեւանքներուն յայտնի եւ անյայտ զսպանակներուն վերլուծումին եւ վերծանումին: Ու եթէ իր առաջին «Ընտրովի Մատենագիտութեամբ» Պաղճեանը կու գար բաւարարութիւն տալու պատմութեան ուսանողին լոկ հայ եւ օտար հեղինակներու, եւ պետական, կրօնական, մարդասիրական եւ այլ տեսակի կազմակերպութիւններու արեւմտեան լեզուներով հրատարակած գործերով՝ այս հեղ անիկա լեզուական այդ արտայայտչականութեան վրան կու գար աւելցրնելու հայերէնով լոյսին տրուած 42 գործերը 39 հայ հեղինակներու

ալ, որոնց հետ նաեւ մէկ գործը Հայկական տարեգիրքի մը խմբագրութեան, եւ Հայերէն թարգմանութիւնները քիւրտ եւ թուրք երկու հեղինակներու⁽²⁷⁾ :

Սակայն ի՞նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Պաղճեանի թիւերկու «Ընտրովի Մատենագիտութեան» մէջ հեղինակներէն Հայ էին 24-ը, թուրք՝ 41-ը, ֆրանսացի՝ 25-ը, ամերիկացի եւ անգլիացի՝ տասնմէկը, արաբ՝ երեքը եւ գերմանացի, լեհ, իտալացի, յոյն եւ քիւրտ՝ մնացեալէն վեցը: Անձի հեղինակային պատկանելութիւն ունեցող այս գործերէն անկախ՝ ութը գործեր հրատարակութիւնն էին օտար եւ արեւմտեան պետութիւններու եւ բարեսիրական կամ Հայապաշտպան կազմակերպութիւններու, չորսը՝ Հայկական իշխանութիւններուն, անոնց ներկայացուցչական մարմիններուն կամ Հայ Յկեղեցիին եւ հինգ Հատորներն ալ՝ թրքական պետութեան կամ անոր հովանաւորութիւնը վայելող կազմակերպութիւններուն: Հայ, թուրք, ֆրանսացի եւ այլ հեղինակներու 129 թիւին վրան այժմ անհրաժեշտ է աւելցնել թիւերն ալ Հայերէնով արտայայտուած 38 այլ հեղինակներուն, մէկ խմբագրութեան եւ զոյգ մը թիւերը Հայերէնի թարգմանուած թուրք եւ քիւրտ հեղինակներուն՝ ունենալու համար 170-ի հասնող թուաքանակը մատենագիտական այս հաւաքածոյին մէջ արտայայտութիւն գտած Հատորներու հեղինակներուն, որոնց լեզուական պատկանելիութեան ստորոգումը բաշխուած կը մնայ ֆրանսերէն՝ 50, Հայերէն՝ 42, անգլերէն՝ 30, թրքերէն 27, գերմաներէն՝ երկու եւ իտալերէն՝ մէկ գործի վրայ: Այսպէ՛ս էր, որ իր թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութեամբ» Պաղճեանն եկաւ գիտութեան սեղանին դնելու 170 հեղինակի 182 Հատոր գործ, որ, ի՞նչ խօսք, նոյնանման այլ գործերու հետ բաղդատած, վերջին մէկդարեայ Հայոց Պատմութեան ուսանողին ներկայացուց 41 թուրք հեղինակի թրքերէնով տրուող 27 գործ, առաւել 17 այլ գործեր ալ, որոնք արտայայտութիւն գտան ֆրանսերէնով եւ անգլերէնով, եւ մէկ գործի պարագային ալ՝ Հայերէնով:

Պաղճեանի թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութիւնէն» լոկ մէկ տարի ետք, 1988ին, Ուաշինկթընի մէջ Ամերիկահայ Համագումարը⁽²⁸⁾ լոյսին տուաւ Թուրքէն Ատալեանի 56 էջանի Ուղեցոյց Հայկական Ցեղասպանութեան Աղբիւրներու գրքոյկը⁽²⁹⁾, զոր ամբողջական ընծայելու համար Լոս Անճելըսի Հայ Ազգային կոմիտէն նոյն տարին իսկ եւ նոյն հեղինակէն Հայկական Տասընհինգի ուսանողին եւ մասնագէտին հասցուց 40 էջնոց այլ գործ մը՝ Հայկական Ցեղասպանութիւնը 1915-1923 — Առձեռն Գրքոյկ Ուսանողներու եւ Ուսուցիչներու Համար վերնագիրով⁽³⁰⁾, որ

մատենագիտական գործ մը ըլլալէ աւելի՝ Հայկական Տասնհինգին առնչուող նիւթերու մատենիկ մըն էր լոկ⁽³¹⁾: Այսուհանդերձ, եւ հակառակ որ երկու այս գործերն ալ սերտ աղերս մը ունէին Հայկական Տասնհինգին հետ՝ անոնք հեռու մնացին ամբողջական եւ մասնագիտական խոր գոհացում տալէ անոր հայ եւ օտար ուսանողներուն:

Ատայեանի գործերէն երկու տարի ետք, սակայն, 1990-ին Երեւանի մէջ լոյս տեսաւ 22 էջանի Հայերի Յեղասպանութիւնը⁽³²⁾ վերնագրուած մատենագիտական փորձը, որուն 1993-ին յաջորդելու եկաւ Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ⁽³³⁾ գործը, որ իր 122 էջերով մնաց շատ աւելի ամբողջական եւ նպատակասլաց՝ քան զինք նախորդողները:

Հայաստանութեան հետ սերտ աղերս ունեցող այս գործերէն անկախ՝ նոյն շրջանին պատմութեան ուսանողի սեղանին դրուեցան քանի մը այլ գործեր, որոնք եթէ ամբողջութեամբ չէին խօսեր Հայկական Տասնհինգի մասին՝ կը պարունակէին սակայն որոշ նիւթեր, որոնք կ'առնչուէին անոր⁽³⁴⁾, եւ այդ իսկ պատճառով ինկան հետաքրքրութեան ծիրէն ներս Հայկական Տասնհինգին ու Յեղասպանութեան ուսանողին: Այսուհանդերձ՝ Յովհաննիսեանի 1980-ի մատենագիտական աշխատանքէն ետք հարկ եղաւ սպասել ճիշդ երկոտասնեակ մը տարի՝ ունենալու համար Համօ Պ. Վասիլեանի մատենագիտական մէկ աշխատանքը, որ նուիրուած մնաց մի'միայն Հայկական Տասնհինգի վերբերումին, եւ մերժումի թրքական պնդումներուն: Արդարեւ՝ այս պնդումներուն հակադրածելու փորձ մը եղաւ անիկա: «Ինչո՞ւ հարց տալ, թէ պատմութիւնը կը կրկնէ՞ ինքզինք աշխարհի մը մէջ, ուր տեւական է մարդուն անմարդկայնութիւնը մարդուն հանդէպ, եւ մէկուն ողբերգութիւնը լոկ զգայացունց վերնագիրներու շարան մըն է թերթերուն համար, զոր ոմանք կրնան մերժել որպէս պետութեան թիկունքը վայելող քարոզչութիւն, եւ նոյնիսկ որպէս սուտ»՝ հաստատեց Արա Պալիոզեանն իր մուտքի քանի մը խօսքով, եւ աւելցուց նոյնհետայն, թէ «Ճի'շդ այնպէս՝ ինչպէս որ այսօր թուրքերը կ'ակնարկեն Հայկական Յեղասպանութեան — զայն կը կոչեն մեծ սուտ մը: Անոնք կը պնդեն, թէ երբեք չպատահեցաւ անիկա: Թրքասէր պատմաբաններ (եւ հետաքրքրական կերպով մեծ թիւ մը կայ անոնցմէ), ինչպէս նաեւ թրքասէր կառավարութիւններ (ներառեալ զանոնք՝ որոնք իրենք զիրենք կը ներկայացնեն որպէս պաշտպանները մարդկային իրաւունքներուն եւ ռամկապետական սկզբունքներուն) կ'արձագանգեն քարոզչութեան դիրքին այս ձեւին: Ինչ որ այս պարունները կը ձախողին բացատրել՝ հետեւեալն

է. — Ինչո՞ւ համար հայերը պիտի ստեղծէին այսպիսի սուտ մը: Մարդկային պատմութեան մէջ որեւէ ազգ երբեւիցէ ստեղծե՞ր է ցեղասպանութիւն մը եւ հաւատացեր անոր մօտ երկու դար: Որեւէ ազգ յօրինե՞ր է բնաւ փաստագրական ապացոյցի լեռնակուտակ իսկական դէպ մը (որմէ շատերը հիմնուած ըլլան թղթակիցներու, պատմաբաններու, ղիւանագէտներու եւ միսիոնարներու ականատեսի վկայութիւններուն եւ պատումներուն վրան, եւ առ այդ՝ յօրինուելու անկարելի)՝ փաստելու համար թէ իրապէս տեղի ունեցաւ ցեղասպանութիւնը»⁽³⁵⁾:

Իրականութեան մէջ՝ ո՛չ ինքնապաշտպանութեան եւ ոչ ալ հակադարձումի համար պատրաստուած հատոր մըն էր Վասիլեանինը: Ընդհակառակը՝ անիկա հաւաքումի եւ մէկտեղումի փորձն էր այն նիւթերուն, որոնք արդէն իսկ կը գտնուէին հրապարակի վրայ եւ դարակներուն՝ զանազան մատենադարաններու եւ ղիւանագիտական արխիւային մթերանոցներու, եւ աւելի քան բաւ էին ըմբերանելու թուրք պետական թէ անհատական բաջաղանքները, եւ լռութեան պատին զամելու թուրք մայրաքաղաքէն եւ թրքական այլ վայրերէն բարձրացող՝ այլ քաղաքականութեան վրան հիմնուող բարբանջները: «Այս հրատարակութեան մէջ գտնուող գիրքերը»՝ հաստատեց Վասիլեանը մուտքի իր խօսքով, «կը դրսեւորեն Հայկական Յեղասպանութեան հանդէպ մարդկային անդրադարձներու շարք մը խուզարկող ճիգ մը: Իւրաքանչիւր գիրք կ'աւելցնէ այլ տարածք կամ հեռանկար Հայկական Յեղասպանութեան ընկալումին եւ ըմբռնումին համար:

«Այսօր՝ քսաներորդ դարու անմարդկային այս ողբերգութեան մասին կան երեք հարիւր ութսունէ աւելի տպուած գիրքեր, զորոնք մէկտեղած եմ այս հրատարակութեան մէջ. կը գրուին ուրիշներ ալ՝ մանաւանդ ջարդերէն վերապրողներու մասին: Այս մատենագիտութիւնը կը նպատակադրէ լայն տարածքի ընթերցանութիւն մը հայթայթել համահաւասար կերպով ուսանողներուն, գիտնականներուն թէ պարզ մարդոց համար:

«... Այս մատենագիտութիւնը չի բովանդակեր արխիւային նիւթեր, կամ ոչ-անգլերէն գիրքեր: Անոնք որոնք կ'ուզեն Հայկական Յեղասպանութիւնն ուսումնասիրել օտար լեզուներով՝ պէտք է օգտագործեն մատենագիտական այլ աղբիւրներ, որոնցմէ ոմանք յիշուած են այս գիրքին մէջ «մատենագիտութիւններ»ի տակ⁽³⁶⁾: Այս հրատարակութիւնը չի պարունակեր յօդուածներ, որոնք հրատարակուած են գիտական թերթերու կամ օրաթերթերու մէջ հայերէնով, անգլերէնով, ֆրանսերէնով, ռուսերէնով, գերմաներէնով կամ այլ լեզուներով:

«Եզակի այս մատենագիտութիւնը զասաւորուած է ըստ հեղինակի, խորագիրի եւ նիւթի՝ բոլորն ալ այբուբենական շարքով: Պիտի գտնէք մատենագիտական լրիւ ծանօթութիւն, ներառեալ ISBN թիւը, եւ այլ նշումներ: Այս ուղեցոյցին մէջ էջի նշումէն ետք պիտի տեսնէք նիւթերու վերնագրումը, որ պիտի օգնէ ձեզի աւելի լաւ հասկնալու բովանդակութիւնը գիրքին: Եթէ նոյն գիրքը յիշուած է երեք անգամ՝ երեք կարելիութիւններու համար է անիկա՝ հեղինակ, նիւթ եւ խորագիր՝ այբուբենական շարքով: [Այս գործին մէջ] գետեղած եմ նաեւ ծանօթութիւններ գլխաւոր գրադարաններու մասին, որոնք օգտակար պիտի ըլլան անոնց՝ որոնք կը փափաքին գտնել գիրքը, եւ այլ նիւթեր՝ ինչպիսին են տեսերիգները, պարբերաթերթերը, փաստաթուղթերը, եւ այլն»⁽³⁷⁾:

Ըստ Վասիլեանի հաստատումին՝ «անմարդկային այս ողբերգութեան մասին կան երեք հարիւր ութսունէ աւելի տպուած գիրքեր»: Սակայն իր օգտագործած մատենագիտական բարդ համակարգին շնորհիւ՝ իր գործին մէջ կը կատարէր նշումը 1189 անուն գիրքի. սա կը նշանակէր, որ իւրաքանչիւր հատոր որ ինկեր է հեղինակի, նիւթի եւ վերնագիրի ներքեւ՝ ինքնաբերաբար պիտի յիշուէր երեք անգամ: Թուարանական պարզ գործողութիւն մը իսկ պիտի ցոյց տար, թէ Վասիլեանն իր գործին մէջ մէկտեղած էր 396 հատորէ աւելի: Սակայն ի՞նչ որ ալ ըլլար անիկա՝ Վասիլեանի մատենագիտութեան հեղինակային պատկանելիութիւնն ունէր 133 հայ, 130 ոչ-հայ եւ 34 թուրք: Յիշուող հեղինակներէն ոմանք տէրն էին մէկէ աւելի գործերու, մինչ կային բազմաթիւ գործեր ալ՝ որոնց հեղինակային պատկանելիութիւնը կ'երթար որոշ ազգային եւ միջազգային, անհատական կամ ընկերային հաստատութիւններու, կազմակերպութիւններու, պետութիւններու եւ պետական մարմիններու, միութիւններու եւ հաւաքականութիւններու⁽³⁸⁾:

Վասիլեանի հարիւրէ մը աւելի էջերէ բաղկացած Հայկական Յեղասպանութիւնը — Մատենագիտական եւ Մատենադարանային Համապարփակ Ուղեցոյց Մը ընդհանուր խորագիրին ներքեւ ինկող այս գործը, սակայն, ենթարկուած էր որոշ մասնատումներու՝ իւրաքանչիւրն իր ինքնուրոյն ենթախորագիրով: Այսպէս՝ յայտնելէ ետք թէ գործը լոկ անգլերէն լեզուով տրուող հատորներու համապարփակ մատենագիտութիւն մըն էր՝ Վասիլեան յայտնեց տակաւին, թէ անիկա յստակ կերպով կու տար «Հայկական Յեղասպանութեան ուսուցումի ուղեցոյցներուն» (ուսուցողական նիւթեր, զասախօսութիւններու ծրագիրներ, մարդկային իրաւունքներ եւ ձեւաբանութիւն), «Հայկական Յեղասպանութեան ուսումնասիրութիւններուն» (օրինական եզրեր, միջազգային եւ

քաղաքական բուլանդակութիւն), «Հայկական Յեղասպանութեան փաստաթուղթերուն» (պաշտօնական տեղեկագիրներ, օրաթերթային պատումներ եւ Միացեալ Նահանգներու պետական թղթածրարներ), «Ականատեսի եւ վերապրողի պատումներուն» (ինքնակենսագրութիւններ, յուշեր, ջարդերու պատումներ եւ գաղթի անձնական փորձառութիւններ), «Հայկական Յեղասպանութեան գրականութեան» (բանաստեղծութիւն եւ արձակ գործեր՝ ցեղասպանութենէն ներշնչուած), «Հայկական Հարցին» (քաղաքական զարգացումներ, ազգայնականութեան ծագումը եւ ընկերութեան արդիականացումը), «Հայկական Յեղասպանութեան մատենագիտութիւններուն» (Հայկական Յեղասպանութեան մասին որեւէ լեզուով հրատարակուած գործեր), «Պատճառաբանութեան եւ մերժումի» (Հայկական Յեղասպանութիւնն ըստ թուրք գիտնականներու եւ պետական աղբիւրներու), «Պատանեկան գրականութեան» (պատանիներու եւ երիտասարդներու համար զիրքեր Հայկական Յեղասպանութեան մասին), եւ «Յեղասպանութեան վերաբերեալ ընդհանուր ուսումնասիրութիւններու» (Պատմութիւն եւ տարագում) մասին հիմնական եւ համապարփակ աղբիւրագիտական տուեալներ, ըստ որոնց՝ Վասիլեանի օգտագործած թուարկութեան դրութեամբ կրկնուող, եռապատկուող, քառապատկուող եւ նոյնիսկ հնգապատկուող գործեր բաշխուած մնացին գործի ամբողջ տարածքին վրայ:

Իրաւ էր Վասիլեանը: Այս մատենագիտական աշխատանքը չունէր արխիւային նիւթեր եւ ոչ-անգլերէնով գործեր, ունէր սակայն մէկ անուանացանկը Միացեալ Նահանգներու մէջ գտնուող ամբողջ շարք մը մատենադարաններու եւ գիտահետազոտական հաստատութիւններու⁽³⁹⁾, առաւել՝ հանրային, դպրոցական, եկեղեցական, համալսարանական եւ անհատներու պատկանող գրադարաններու, որոնց, ի՞նչ խօսք, առկայութիւնը մատենագիտական այս գործէն ներս նպաստ մըն էր հետազօտողին եւ պատմութեան ուսանողին աշխատանքին:

Հետաքրքրական էր, սակայն, որ ամբողջական ըլլալու միտող այս գործին մէջ կար նշումը թրքական միայն տասնութը հատորի, որոնք կու գային հիմնովին պատճառաբանելու եւ արդարացնելու իրագործումին եւ գործադրումին արարքը Հայկական Տասնհինգին, կամ ալ՝ բոլորովին մերժելու առկայութիւնը հասպանութեան⁽⁴⁰⁾, մինչդեռ այս գործին լոյսընծայումէն քանի մը տարի ետք, այսօր, կարելի է գտնել յորձանք մը կազմող գոյութիւնը թրքական հրատարակութիւններուն, որոնք թրքերէն չեն անպայման:

Ի՛նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը սակայն՝ Վասիլեանի գործն իր բոլոր լաւովն ու վատովը եղաւ առաջին հիմնական փորձը, որ ի մի բերաւ անգլիագիր բոլո՛ր այն գործերը, որոնք ուղղակի աղերս մը ունէին Հայկական Տասնհինգին, անոր տուն տուող պատճառներուն եւ անոր հետեւանքներուն հետ եւ այդ իսկ պատճառով՝ կեցաւ տանելի միջինի մը վրայ:

Վասիլեանի Համապարփակ Ուղեցոյցին հրատարակութենէն լո՛ւկ տարի մը ետք՝ 1993-ին էր որ Լոնտոնի մէջ լոյս տեսաւ Վրէժ Ներսէս Ներսէսեանի Հայաստան մատենագիտական աշխատանքը⁽⁴¹⁾, որուն 304 էջերուն վրան սփռուած մնացին յաճախ մանրամասն կերպով ծանօթագրուած ցանկերը հայութեան եւ անոր պատմութեան զանազան էջերուն նուիրուած գործերուն: Ըստ Նեպրասքայի Համալսարանի դասախօս Լարսընի՝ «Հայաստանի մասին գրականութեան բերուած արժանի նպաստ մը [ն էր անիկա]: Ինչպէս չարքին մէջ այլ հատորներ՝ այս գործն ալ կը պարունակէ ծանօթագրուած նշումներ, որոնք խմբուած են վերնագրային ընդարձակ գլուխներու տակ, ինչպէս՝ «Պատմութիւն», որոնց կը հետեւին հեղինակը, խորագիրը եւ նիւթերու ցանկը: Նշումներուն ամբողջութիւնը կը կազմեն առընչակից մարդկայնական ուսումներ, որոնք կ'ընդգրկեն հետաքրքրական այնպիսի նիւթեր՝ ինչպիսին են մանրանկարուած ձեռագիր մատեաններ եւ ճանապարհորդագրութիւններ: Երկար են ծանօթագրութիւնները եւ արժեւորող: Գիրքն ի՛նք երկար է՝ չարքին մէջ [զանուողներէն] բազմաթիւներու հետ բաղդատած, եւ կ'արտացոլէ հեղինակին ճիգն ու յանձնառութիւնը զայն գրելուն մէջ: [Հատորը] կ'առաջարկուի բոլոր այն մատենադարաններուն՝ որոնք [նիւթ] կը հաւաքեն այս տարածաշրջանի մասին»⁽⁴²⁾:

Լարսընի նշած տարածաշրջանը Մերձաւոր Արեւելքն ու Կովկասն էին անպայման, որոնց մէկ մասը կը կազմէր Հայաստանն իր պատմութեամբ, աշխարհագրութեամբ, ժողովուրդով եւ մասամբ նորին: Դոկտ. Ներսէս Քհնյ. Ներսէսեանի մեզի զրկած մամուլի կտրօն մը իր կարգին կը յայտնէր թէ Հայաստանը 163-րդ համարն էր նոյնանման հատորներէ կազմուած եւ տակաւին շարունակելի եզոզ չարքի մը, որ կը կենար «Համաշխարհային Մատենագիտական Շարք» ընդհանուր գլխանոցի մը ներքեւ, եւ «Հայաստանի [նուիրուած] առաջին ընտրովի բազմաբնոյթ մատենագիտութիւնն է [ը] որ լոյս կը տեսնէ [ը] եւրոպական գլխաւոր լեզուով մը: Հետազօտողին համար տեղեկանքի անգնահատելի գործիք մըն էր անիկա եւ կ'ընդգրկէր բոլոր երեսները երկիրին պատմութեան, քաղաքականութեան եւ մշակոյթին»:

Իրաւ ալ՝ այժմ փոքր ակնարկ մը՝ Ներսէսեանի գործին վրայ նետուած՝ պիտի ցոյց տայ անոր լայն այն տարածքը, որ կ'ընդգրկէր քիչ մը ամէն ինչ, որ կը վերաբերի ժողովուրդի մը՝ այս պարագային հայուն գոյատեւումին եւ յառաջընթացին, անոր հայրենի հող ու բանին, ծառ ու ծաղիկին եւ կենդանական աշխարհին, բնական հարստութիւններուն, ջուրին եւ կլիմային, նախապատմութեան եւ հնագիտութեան. դասական եւ արդի հայ թէ՛ օտար այն բոլոր նիւթերուն՝ որոնք կը խօսին հայուն նախահայկական, ուրարտական եւ հայկազունեան, կիլիկեան եւ արդի, սովետական եւ սփիւռքեան պատմութեան մասին, հայ-օսմանեան յարաբերութիւններուն, եւ Հայկական Հարցի յառաջացումին, կոտորածներուն եւ Հայկական Տասնհինգին, հայ կրօնին, եւ քրիստոնէութեան, հաւատամքին եւ Աստուածաշունչին, ծէսին ու պատարագին եւ եկեղեցիին, լեզուին ու լեզուարանութեան, հայ ազգային կեանքին եւ ազգայնականութեան ծնունդին, Հայկական Սահմանադրութեան, հայ կանոնագրութեան եւ օրինական դրութեան, տնտեսութեան եւ վաճառականութեան, բժշկագիտութեան եւ իմաստասիրութեան, ազգագրութեան եւ ազգային աւանդավէպին, գիրին ու գրականութեան, արհեստներուն եւ արուեստներուն, տպագրական եւ մանրանկարչական արհեստին եւ արուեստին, դրամագիտութեան եւ դրոշմագիտութեան, խոհանոցին, վիմային արձանագրութեան եւ յիշատակարաններուն, գրացուցակներուն եւ բառարաններուն, մատենագիտական աշխատանքներուն, համայնագիտարաններուն եւ քարտէսներուն: Կարկինը շատ լայն բռնուած այս աշխատանքը կ'ընդգրկէ այդքա՛ն նիւթ որքան Սալմաշեանի երեւանեան հրատարակութիւնը՝ մէկ տարբերութեամբ սակայն. այսպէս՝ երբ այդ վերջինը կու տար լոկ մատենագիտական չոր տուեալներ՝ Ներսէսեան կատարելէ ետք թուումի համընդհանուր անհրաժեշտ յաւելումները նիւթի գրեթէ բոլոր ճակատներուն վրայ՝ տուաւ նաեւ անհատ գործերու բովանդակային մերթ ընդարձակ բաժին մը ծանօթագրութիւններու, եւ որոշ քննարկումէ մը ետք տուեալ գործին՝ նաեւ արժեւորումն անոր:

Ի՛նչ որ ալ ըլլան այս բոլորը, սակայն, այժմ մեր հետաքրքրութեան շրջագիծէն ներս կ'իյնան Ներսէսեանի նշած հայ եւ օտար լս'կ այն հատորները, որոնք անմիջականօրէն կ'առընչուին Հայկական Հարցին եւ Հայաստանի 1894-1896-ի կոտորածներուն, կիլիկիոյ 1909-ի ջարդերուն եւ 1915-1923-ի Հայկական Տասնհինգին: Այժմ աւելի մօտ մատչում մը Ներսէսեանի Հայաստանին՝ ցոյց պիտի տայ որ Ներսէսեանն ունէր 13 հատոր, որոնք կը վերաբերէին Հայկական Հարցի ծննդոցին, յառաջացումին եւ անոր

վերիվայրումներուն, որոնցմէ տասներկուքը կը տրուէին անգլերէնով, իսկ մէկը՝ Փրանսերէնով: Տասներեք այս գործերուն հեղինակային պատկանելիութիւնը ցոյց կու տար եօթը հայ, մէկ թուրք եւ չորս՝ այլ, մինչ հայկական ջարդերուն ընդհանրապէս եւ Հայկական Տասնհինգին մասնաւորապէս առնչուող գործերուն թիւն էր քառասուն, որմէ 28 հատը կը տրուէր անգլերէնով, եօթը՝ Փրանսերէնով, մէկական հատ՝ ռուսերէնով, գերմաներէնով եւ հայերէնով, եւ զանազան փաստաթուղթերու երկհատոր գործ մըն ալ՝ այլազան լեզուներով: այսպէս՝ անոր առաջին հատորը հաւաքածոյ մըն էր հայկական, անգլիական, Փրանսական, գերմանական, իտալական, աւստրիական եւ ռուսական փաստաթուղթերու, որոնց բոլորն ալ կը տրուէին գերմաներէն թարգմանութեամբ: իսկ երկրորդ հատորը մէկտեղում մըն էր գերմանական եւ աւստրո-հունգարական փաստաթուղթերու: Ներսէսեանի տուած քառասուն այս գործերէն անհրաժեշտ էր անջատել հինգը, որոնք յօդուածներ էին միայն: Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ քառասուն այս գործերն ունէին հեղինակային 21 հատոր, մէկ թուրքի, 1½ ոչ-հայու եւ մէկ կազմակերպութեան⁽⁴³⁾ պատկանելիութիւն: Ամփոփումի փոքր փորձ մը բոլոր այս տուեալներուն՝ պիտի ցոյց տար, թէ Ներսէսեանն իր գործին մէջ կատարեց նշումը լոկ 53 գործի, որոնցմէ անգլերէնով կ'արտայայտուէին քառասունը, Փրանսերէնով՝ ութը՝ գերմաներէնով՝ երեքը, եւ ռուսերէնով ու հայերէնով՝ մէկական հատը:

Սակայն ամբողջական ընծայելու համար տուեալները Ներսէսեանի գործին՝ հոս անհրաժեշտ կը նկատենք փոքր ծաղկաբաղ մըն ալ կատարել Հայաստանի զանազան էջերէն եւ աւելցնել այս բոլորին վրայ: Այսպէս՝ տրուած այս նիւթերուն հետ զուգընթաց պէտք էր որ քալէին գործերը Վահագն Տատրեանի⁽⁴⁴⁾, Կարօ Պատրամաճեանի⁽⁴⁵⁾, Փրանսացի Իվ Թերնոնի⁽⁴⁶⁾, գերման-ամերիկացի Ուլրիխ Թրուբենէրի⁽⁴⁷⁾, թուրք Այտեմիրի եւ Սոնիէլի⁽⁴⁸⁾ եւ Գէորգեան-Փապուճեան զոյգին⁽⁴⁹⁾: Այս ձեւով՝ Ներսէսեանն իր Հայաստանով տուած կ'ըլլար վաթսուն գործ, որոնք անմիջականօրէն կ'առնչուէին Հայկական Հարցին, անկէ յառաջացած կոտորածներուն եւ Հայկական Տասնհինգին: Ինչ որ, սակայն, զայն կ'ընծայէր վիրաւոր՝ անկէ հիմնական բացակայութիւնն էր թուրք հեղինակներուն եւ անոնց անգլիագիր գործերուն, մինչդեռ այսօր անոնցմէ կան բազմաթիւներ, որոնք պէ՛տք էր որ բերուէին ուշադրութեանը Հայոց Պատմութեան, եւ մանաւանդ անոր որոշ մէկ հատուածին՝ Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին, եւ զանազան ջարդերուն ու կոտորածներուն սրտցաւ ուսանողին:

Վրէժ ներսէս քհնյ. ներսէսեանի մատենագիտական աշխատանքին հետ գրեթէ նոյն օրերուն էր, որ, 1993-ին, լոյս տեսաւ Վահագն Ն. Տատրեանի մէկ մատենիկը⁽⁵⁰⁾, որ, ինչպէս կը յայտնէր առաջին կողքին տպուած հաստատումը՝ առանձնատիպ մըն էր Փանիրոս Փանայիի խմբագրութեամբ լոյս տեսած Փոքրամասնութիւնները Պատերազմի Ատեն⁽⁵¹⁾ գործէն: Ինչպէս նախապէս այլ առիթներով, Տատրեանն ա՛յս անգամ ալ տուաւ մատենագիտական ցանկ մը օգտագործուած թրքական եւ այլ աղբիւրներու եւ սկզբնաղբիւրներու, որոնք անմիջական կերպով կ'առընչուէին ոչ միայն իր հրատարակած ուսումնասիրութեան՝ այլ ընդհանրապէս Հայկական Տասնհինգին եւ Հայասպանութեան: Ընդարձակ չէր Տատրեանի ներկայացուցած մատենագիտութիւնը, ունէր սակայն նեղ, չա՛տ նեղ կերպով մասնագիտական ըլլալու շնորհն ու բարիքն իր վրան, որոնք կը զատորոշէին զայն մինչ այդ լոյսին տրուած այլ մատենագիտութիւններէն:

Հո՛ւ ալ, սակայն, կը գրսելորուէր մատչումի այլ ձեւ: Պարզէն հեռանալով՝ Տատրեանն իր ցանկով տուաւ 96 անուն հատոր ու յօդուած, զորոնք խմբաւորեց որոշ գլխանոցներու ներքեւ: Այսպէս՝ նախ տուաւ շարքը թրքական եւ թրքալեզու նիւթերուն, որոնք ինկան «Պաշտօնական Փաստաթուղթեր» (չորս անուն գործ), «Թուրք Հեղինակներու Գործեր» (21 անուն գործ) եւ «Յօդուածներ Թուրք Հեղինակներէ» (երեք անուն գործ) վերնագիրներու ներքեւ, եւ ապա՝ «Գերման, Վենեզուելացի, Զուիցերիացի, Ֆրանսացի եւ Ամերիկացի Հեղինակներու Գործեր» (13 անուն գործ): 41 անուն հաշուող այս գործերէն ետք Տատրեան տուաւ նաեւ յաւելուածական ցանկ մը գիրքերու եւ յօդուածներու, ուր ներկայացուող գործերը բացառաբար կը խօսէին Հայկական Ցեղասպանութեան եւ Տասնհինգին մասին, եւ կը խմբուէին «Փաստագրական» (15 անուն գործ՝ որոնցմէ հինգը՝ յօդուած), «Ժամանակակից Պատումներ» (հինգ անուն գործ), «Ուսումնասիրական Գործեր» (16 անուն գիրք), «Մերժումի Թրքական Գործեր» (ութը անուն գիրք) եւ «Ընդհանուր ու Բաղդատական Գործեր» (ութը անուն գիրք) գլխանոցներու ներքեւ: ԅօդուածներու եւ հատորներու սա նշումէն անկախ՝ Տատրեանն իր մատենագիտական ցանկով տուաւ փոքր մէկ շարքը գերմանական, Երուսաղէմի Պատրիարքութեան Հայկական, եւ Բրիտանական արխիւային անտիպ նիւթերու, եւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին յաջորդած զինադադարեան շրջանին Պոլիս հրատարակուող թրքերէն, հայերէն եւ ֆրանսերէն կարգ մը օրաթերթերու⁽⁵²⁾:

Այժմ փոքր էջք մը 96 անուն հաշուող մատենագիտական այս գործէն ներս պիտի ցոյց տայ թէ անոնցմէ 33-ը ունին թրքերէնի, 47-ը՝ անգլերէնի, տասնը՝ ֆրանսերէնի, եւ վեցը գերմաներէնի լեզուական պատկանելութիւն, մինչդեռ հեղինակայինով ներկայացող 64 անուններէն չորսը կու գան օսմանեան եւ թուրք հանրապետական աղբիւրներէ, եւ մէկն ալ Հայկական Հարցի Միւնիքսեան Հիմնարկէն. մնացեալ 59 հեղինակներուն 15-ը ունին հայկական, 27-ը՝ թրքական, իննը՝ ամերիկեան, ութը՝ անգլիական, եօթը՝ գերմանական, հինգը՝ ֆրանսական, եւ մէկականն ալ նորվեկիական եւ վենեզուելական պատկանելութիւն:

Մատենագիտական փոքր, շատ փոքր գործ մըն էր Տատրեանինը, որ, սակայն, բաղդատած մատենագիտական այլ հաւաքածոներու հետ՝ կը մնայ մասնագիտական շատ նեղ արահետէ մը ընթացող, եւ առ այդ՝ ուղղակի կ'առընչուի Հայկական Տասնհինգին եւ հազիւ թէ կը փորձէ մատչիլ Հայկական Հարցին: Այնուամենայնիւ՝ ձեռքի տակ ունենալու համար տեսակատար կշիռը Տատրեանի մատենագիտական վաստակին՝ անհրաժեշտ էր անոր վրան տակաւին կատարել յաւելումը բոլոր այն գործերուն, զորոնք անիկա օգտագործեց իր կատարած ուսումնասիրական հրատարակութիւններուն պատրաստութեան մէջ, որոնք անպայման պիտի գան աւելցնելու ծանրութիւն այդ կշիռին եւ ճամբայ հարթել ուսանողին առջեւ Հայկական Հարցին եւ Տասնհինգին:

Բայց Տատրեանը միշտ ալ նուիրուած մնաց Հայկական Տասնհինգի խորագոյն պեղումին եւ ուսումնասիրութեան, անոր տուն տուող պատճառներուն եւ զսպանակներուն, անոր արտայայտութեան զանազան ձեւերուն, երեւոյթներուն եւ ընթացքին, եւ որպէս ընկերարան՝ անոր մանաւանդ հետեւանքներուն, եւ հայ ժողովուրդի մնացորդացին վրան անոր անկորնչելի ազդեցութեան: Նեղ, շատ նեղ մասնագիտութեան մարդ՝ անիկա իջաւ խորերն ու ալքերը լո՛կ այն հարցերուն որոնք կ'առընչուէին միմիայն Հայկական Տասնհինգին եւ տասնամեակներով մնացած դուրս՝ հայութեան վերջին շրջանի պատմութեան ուսանողներուն հասողութենէն եւ ուշադրութենէն: Սա որոնումին եւ պեղումին արդիւնքն եղաւ յիստուն էջանի մատենիկ մը⁽⁵³⁾, որ եկաւ միանգամընդմիջտ ըմբերանելու պետական, պատմագիտական եւ մամուլային թրքական այն բոլոր բաջաղանքները՝ որոնցմով կը մերժուէին եւ կ'ուրացուէին առկայութիւնը եւ իրականութիւնը Հայկական Տասնհինգին, մինչդեռ այդ վերջինը, ինչպէս կը հաստատէր ցեղասպանութեան եւ ողջակիզումի յայտնի մասնագէտ Իզրայէլ Չարնին՝ ծառայեր էր լո՛կ որպէս «զգեստի նախափորձ» մը յետա-

գայ ողջակիցումին համար, որովհետեւ անիկա «իր կարգին կը զգենու տիպարային իմաստ մը ցարդ կատարուած ցեղասպանական անխառն դէպքի մը, սակայն ո՛չ մեծագոյնին, եւ իրականութեան մէջ բոլորովին տարբեր՝ ժողովուրդներու զանգուածային բնաջնջումի շատ մը այլ դէպքերէն»⁽⁵⁴⁾։

Իւրայատուկ եւ եզակի այս բնաջնջումին առկայութիւնն ու իրաւութիւնը փաստարկելու նուիրուած գործ մը եղաւ Տատրեանինը, ուր «օգտագործուած գերման եւ աւստրիական աղբիւրները ո՛չ միայն լաւագոյններէն էին սկզբնաղբիւրներու առկայ եւ օգտագործելի համաստեղութեան մէջ՝ այլ գրեթէ կապէ՛ս անվիճելի։

«Տրուած ըլլալով որ այս փաստաթուղթերուն մեծագոյն մասը կու գայ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ արխիւներէն, այլ մանաւանդ Գերմանիոյ, անհրաժեշտ է [հոս] տալ որոշ ծանօթութիւն մը ուրիշ՝ այլ նոյնանման փաստագրական գործի մը մասին, գորկազմեց հռչակաւոր գերման միսիոնար եւ նոյն ատեն պատմարան Եոհաննէս Լեփսիուսը⁽⁵⁵⁾։ Այս գործը կ'ընդգրկէ 444 փաստաթուղթ, որոնք ձեռք են ձգուած գերման արտաքին գործերու նախարարութեան քաղաքական մասնաբաժինի արխիւներէն, որոնք⁽⁵⁶⁾ այժմ կը գտնուին Պոննի մէջ։ Սակայն այս հատորը խոցելի է պատմութեան առջեւ երկու տեսակէտէ։ Անոր կը պակսին արխիւային բնորոշիչ համարակալումները՝ ինչպիսին են թիւերը թղթածրարին եւ հատորին, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր փաստաթուղթի արձանագրութեան համարները, որոնցմով փաստաթուղթերը արձանագրուած են արխիւներու արձանագրութեան այն տոմարէն ներս որ կը խօսի դիւանագիտական թղթակցութեան մասին։ Կարելորագոյնը, հակառակ «Յառաջարան»ին մէջ տրուած հաւաստիքին, փաստաթուղթերուն բոլորը չեն որ հարազատօրէն վերարտադրուած են։ Անոնցմէ ոմանք կը կրեն անկանոնութեան այնպիսի՝ հետքեր՝ ինչպիսին են մեկնաբանութիւնը, ամփոփումը եւ պատահական ջնջումը տուեալ պարբերութեան մէջ։ Այսուհանդերձ՝ իր ամբողջութեան մէջ Լեփսիուսի հատորն ստուար, ուժեղ եւ վաւերական աղբիւր մըն է, որ կը փաստագրէ մանրագնին կերպով ծրագրուած եւ անյեղի կերպով գործադրուած նմոյշ մը ցեղասպանութեան։

«Փաստի ներկայացումին մէջ՝ ներկայ ուսումնասիրութիւնը աւելի է ընտրովի եւ մասնաւորուած՝ քան թէ Լեփսիուսի գործը, որովհետեւ անիկա⁽⁵⁷⁾ առաւելաբար կը բաղկանայ փաստաթուղթերու փոքր հատուածներու հաւաքածոյէ մը։ Տեսականօրէն՝ հատուածումի այսպիսի արարք մը պիտի ականահարէ վստահելիութիւնը այն վկայութեան, որ կը թուի ըլլալ ոչ միայն

թերի՝ այլ նաեւ անկապ: Այսուհանդերձ նոյնիսկ ծաղկաքաղու-
մի այս նկարագիրը կը կազմէ էութիւնը այս ուսումնասիրութեան
կերպին: ... Երբ անիկա վերածուի սոսկական եւ պարզագոյն
իր ձեւին՝ կը նպատակադրէ հաստատել ցեղասպանութեան իրա-
կանութիւնը նախատարրերովն ու տուեալներովը գերման եւ
աւստրիական աղբիւրներուն: ... Ուշադրութեան եւ ցուցարկումին
կիզակէտը ցեղասպանութիւնը շրջանակող ընթացքը չէ, այլ՝ համ-
ընդհանուր դատումը դիւանագէտներուն եւ զինուորականներուն,
որոնք, որպէս ժամանակակիցներ, կը տեսնեն այս ընթացքը: Այս
գործին նպատակն է հաւաքել այս դատումները եւ ուրուագծել ա-
նոնց յառաջացումը:

«... Կարճ ասած՝ մարդ հոս գործ չունի մեկուսացած եւ
քանի մը վկայութիւններու հետ, այլ՝ համախմբուող քաղաքի
փաստաթուղթերու, որոնք քացայայտ կերպով կը հաստատեն
պատմական իրողութիւնը Հայկական Ցեղասպանութեան⁽⁵⁸⁾:
Ներկայ ուսումնասիրութիւնը կը նպատակադրէ ցոյց տալ, ման-
րամասնել եւ ամբողջական ընծայել այս վկայութիւնները՝ տեղե-
կութիւններու միահամուռ շրջանակով մը»⁽⁵⁹⁾:

Ըստ Տատրեանի՝ նեղ մասնագիտական այս մատենիկը կը
կառուցուէր որոնումի հիմնական երեք առանցքի վրայ — նախ՝
նպատակը Հայկական Տասնհինգին, ապա՝ արդիւնքը, եւ հուսկ՝
1918-ին ցեղասպանութեան տարածումն ու խորքը Ռուսահայաս-
տանի մէջ: Ընել կարենալու համար այսպէս՝ Տատրեան իրարայա-
ջորդ ձեւով մէջբերեց վկայութիւնները գերման քաղաքական եւ
զինուորական բարձրագոյն իշխանաւորներուն. ահա թէ ինչպէ՞ս
մէկ առ մէկ հրապարակ քաշուեցան արտաքին գործերու նախա-
բարներ Ֆոն Եակովը եւ Ֆոն Քուլմանը, պետական քարտուղար
Զիմմերմանը, պետական երկրորդ քարտուղար Ֆոն տէմ Պուշը,
Զօրավար էրիք Լուտենտորֆը, ընդհանուր մարաջխտ Փոլ Հին-
տենպուրկը, եւ բժշկական գնդապետ՝ Փրոֆ. Կէորկ Մէյէրը: Ա-
նոնց յաջորդեցին գերման դեսպաններ Հանց Ֆրայհեր Ֆոն Վան-
կենհայմը, Իշխան Էրնսթ Վիլհելմ Հոհենլոհէ-Լանկենպուրկը,
Կոմս Փոլ Ֆոն Վոլֆ-Մեթերնիխը, Տոքթ. Բիխարտ Ֆոն Քուլմա-
նը, եւ Կոմս Եոհան Հայնրիխ Պերնսթորֆը, իսկ աւստրիացի դես-
պաններէն Եոհան Իշխան Փալլաւիչինին եւ հաւատարմատար իշ-
խան Քարլ Թրոթմանստորֆը, մինչ գերման հիւպատոսներէն
Տոքթ. Հայնրիխ Պերկֆելտը (Տրապիզոն), Տոքթ. Էօճէն Պուկէն
(Ատանա), դերհիւպատոս Քուրոֆը (Սամսոն), Տոքթ. Վալթէր
Բէօսլէրը (Հալէպ) եւ դերհիւպատոս Տոքթ. Մաքս էրվին Ֆոն
Շէօպնէր-Բիխթէրը (Կարին), իսկ աւստրիացիներէն՝ ընդհանուր

հիւպատոս՝ Էրնսթ ֆոն Բվրաթովսքին (Տրապիգոն, Սամսոն), հիւպատոս Տոքթ. Արթուր Շէօվալիէ տը Նատամլենզքին (Ատրիանապոլիս), հիւպատոս եւ գործակատար Վլատիմիր Ռատիմսքին (Չմիւռնիա), եւ ընդհանուր հիւպատոս Տոքթ. Քարլ Ռանզին (Դամասկոս)։ Պատերազմի ընթացքին Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին գտնուող բարձրաստիճան գերման զինուորականներէն վկայութեան կանչուեցան Օսմանեան Ձինեալ Ուժերու Սպաշակոյտի Պեա Հանց ֆոն Չեքթէն, Գնդապետ Սթանկէն, Չորաբաթինի Չորավար Ֆրիտրիխ Չրայհէր Քրէս ֆոն Քրեսսենշթայնը, Մարաջախտ Վիլհելմ Լէոփոյա Քոյմար Չրայհէր ֆոն տէր Կոլցը, Չորաբաթինի Չորավար Մաքս Շլի փաշան, Չորաբաթինի Չորավար Հանս Կուրը, Օսմանեան Բանակի Չորավար Ֆրանց Քարլ Էնտրէսը, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Գերման Չինուորական Առաքելութեան պետի փոխանորդ Չորավար Տոքթ. Քարլ Մուլմանը եւ աւստրիացի զինուորականներէն՝ զինուորական կցորդ Եոզէֆ Փոմիանքովսքին, եւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գտնուող գերմանական բանակի սպաշակոյտի պետ եւ գերմանական բանակի կամաւոր վենեզուելացի հրամանատար Ռաֆայէլ Նոկալէսը։ Այս բոլորէն անկախ՝ Տատրեան տակաւին հրապարակ քաշեց գերման զինուորական բժիշկներ Հ. Սթոֆֆելսը, Շախթը, Շիլլինկը, ըՍթէօպէրը, Անտրէաս Կասպարը, եւ Ռոզենպերկը, որ Տատրեանի իսկ հաստատումով՝ «ընդհանրապէս պատերազմի ամբողջ տեւողութեան զլիաւոր զեր խաղաց թուրք-հայկական յարաբերութիւններու հանդէպ գերման քաղաքականութեան կազմութեան մէջ, եւ մասնաւորապէս՝ թրքական ցեղասպանութեան»⁽⁸⁰⁾։ Տատրեան հրապարակ քաշեց նաեւ թղթակիցներ ֆոն Թիցքան, Տոքթ. Հարրի Սթիւրմէրը, Փոլ Վայցը, երեսփոխան Մաթիաս Էրձպերկէրը, Պաղատի երկաթուղագիծի պաշտօնեայ Վ. Սփյիքերը, նախկին հիւպատոս Տոքթ. Էտկար Անտերսը, Հիւկօ Կրոթէն, Տոքթ. Քարլ Ռոթհէր եւ գերգնդապետ Էրնսթ Բարագուինը։

Այս ձեւով Տատրեանն իր պատրաստած մատենագիտական ուսումնասիրութեան մէջ հրապարակ քաշած եղաւ վկայութիւնները եօթը գեսպանի եւ տասնմէկ հիւպատոսի, եօթը պետական քարտուղարի, արտաքին գործերու նախարարի եւ զօրավարի, բարձրաստիճան տասնմէկ զինուորականի, հինգ զինուորական բժիշկի եւ տասնվեց գերման այլ հեղինակի։ Ինչ որ սակայն հիմնական կերպով քաշ ու կշիռ տուաւ իր գործին՝ անկէ ներս օգտագործումն էր եւ առկայութիւնը վկայութիւններու ճոաքաղովմի մը, որ կատարուեցաւ 88 գերման եւ 22 աւստրիական արխիւային թղթածրարէ եւ հակիրճ կամ ընդարձակ տեղեկագիրէ եւ 18 հատո-

րէ, որոնք կ'ընդգրկէին զրահական ու ժխտական յուշերը Օսմանեան կայսրութեան զանազան շրջանները հաստատուած գերման եւ այլ պաշտօնատարներու, բժիշկներու, թղթակիցներու եւ զինուորականներու: Տատրեանի գործը, Չարնիի իսկ հաստատումով, «կուտայ անհերքելի փաստերու նոր փունջ մը Հայկական Յեղասպանութեան մասին: Այս շարքին նախկին հատորներուն մէջ»⁽⁶¹⁾ Տատրեան փաստադրեց Հայկական Յեղասպանութեան հետքերը նոյնիսկ արձանագրութիւններովը թուրքերուն, որոնք այդքան կը տքնին խափանել տեղեկութիւնները: Այժմ այս հատորին մէջ Տատրեան ի մի կը հաւաքէ դիտարկումի անհամար հետքեր եւ փաստարկումներ գերմաններու կողմէ, որոնք Հայկական Յեղասպանութեան ատեն սերտագոյն դաշնակիցներն էին թուրքերուն»⁽⁶²⁾:

Իրա՛ւ էր Չարնին: Անհերքելի փաստեր էին Տատրեանի կազմած մատենագիտութեան ընդգրկած պաշտօնական վկայութիւնները եւ կու գային լո՛կ գերման եւ աւստրիական արխիւներէն եւ հրատարակութիւններէն: Հետաքրքրական էր, սակայն, որ երբ անիկա կրնար ամենայն դիւրութեամբ մատչիլ օսմանեան եւ թրքական նիւթերուն ալ, ի՞նչ փոյթ որ անոնք տակաւին իրեն եւ հայ-թրքական յարաբերութիւններու պատմութեան մնացեալ բոլոր ուսանողներուն առջեւ փակ ըլլային որպէս արխիւային տրեւալ՝ անիկա նախընտրեց ձգել զանոնք ուրիշներուն, եւ ինք շարունակեց իր ընթացքը: Այսուհանդերձ՝ ի՞նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Տատրեանի այս գործը մնաց եզակի՝ իր նպատակով, ընդգրկումով եւ անոնց իրագործումով:

Տատրեանի գործէն լու տարի մը ետք էր որ, 1995-ին, Հայկական Տանհինգի ութսունամեակի նշումի օրերուն, Երեւանի մէջ լոյս տեսաւ 111 էջանի եւ երեքլեզուեան մատենագիտական աշխատանք մը: Ըստ մուտքի փոքր յայտարարութեան մը՝ «այս հատորը կը հրատարակուի հովանաւորութեամբ Հայկական Յեղասպանութեան 80-ամեակին նուիրուած Միջոցառումների կազմակերպութեան Պետական Յանձնաժողովին (Երեւան, Հայաստան) կողմէ եւ նիւթական օժանդակութեամբ ժամանակակից Հայկական Ուսումնասիրութեան եւ Փաստազրութեան Զօրեան Հաստատութեան (Քէյմպրիձ, Մեյքեյուէյ, ԱՄՆ, եւ Թորոնթօ, Քանատա)»: աւելին՝ ակադեմիկոս-փրոֆեսոր Մկրտիչ Գ. Ներսիսեանը կը հաստատէր խմբագիրի իր խօսքով, թէ «Արեւմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանութեան՝ Մեծ Եղեռնի վերաբերեալ գոյութիւն ունի բաւական հարուստ գրականութիւն: Ութսուն տարիների ընթացքում երիտթուրքերի ոճրագործութեան մասին հրատարակուել են

պաշտօնական ու արխիւային հաւաստի փաստաթղթերի ժողովածուներ, ականատեսների եւ կոտորածներից փրկուածների յուշեր ու վկայութիւններ, ինչպէս նաեւ գիտական ուսումնասիրութիւններ եւ այլ բնոյթի շատ աշխատութիւններ, որոնցում բացառապատուած են այն ծանրագոյն յանցագործութիւնները հայ ժողովուրդի նկատմամբ, որ իրագործեց ռազմատենչ պանիսլամիստ, պանթիւրքիստ ջարդարարների պետութիւնը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

«Նոր պատմութեան այդ անօրինակ բարբարոսութեան մասին գրել են ինչպէս հայ, այնպէս էլ օտարազգի քաղմաթիւ պատմաբաններ ու հրապակախօսներ, գրել են տարբեր երկրներում, տարբեր լեզուներով:

«Մեծ Եղեռնի 80-ամեակի կապակցութեամբ հրատարակւող սոյն համառօտ մատենագիտութիւնը, սակայն, չի ընդգրկում խնդրին վերաբերող ամբողջ գրականութիւնը, քանի որ այն ունի համեստ նպատակ՝ Մեծ Եղեռնի պատմութեան հարցերով մեր օրերին զբաղուող ու հետաքրքրուող գիտական աշխատողներին եւ մտաւորականներին ներկայացնել մինչեւ օրս այդ մասին լոյս տեսած համապատասխան հրատարակութիւնների միայն առաւել կարեւոր մասը: Նկատենք, որ հնարաւորութիւն չունեցանք մատենագիտական ցանկում յիշատակել պարբերական մամուլում տպագրուած պատմագիտական ու տեղեկատուական արժէքաւոր յօդուածները: Չեն յիշատակուած գրական-գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները: Թերութիւն պէտք է համարել նաեւ այն հանգամանքը, որ այս մատենագիտութիւնը ընդգրկում է միայն հայերէն, ռուսերէն եւ անգլերէն լեզուներով հրատարակուած գրականութիւնը, չնայած որ հայերի ցեղասպանութեան մասին, ինչպէս յայտնի է, արժէքաւոր աշխատութիւններ կան նաեւ ֆրանսերէն, գերմաներէն, իտալերէն, իսպաներէն, յունարէն, արաբերէն, պարսկերէն եւ այլ լեզուներով: Մենք յոյս ունենք, որ մօտ ապագայում կը ստեղծուի աւելի ծաւալուն եւ ամբողջական մատենագիտութիւն»⁽⁶³⁾: Ըստ խմբագիրի տուեալներուն՝ մատենագիտական այս գործը արդիւնքն էր Ռ. Բարաջանեանի, Ն. Դերոյեանի, Մ. Կարապետեանի եւ Մ. Յովհաննիսեանի ճիգերուն:

Առաջին իսկ ակնարկով մատենագիտական հետաքրքրական գործ մըն էր «սոյն համառօտ մատենագիտութիւնը» եւ հետանալու փորձ մը նախորդ բոլոր մատենագիտական գործերէն: Արդարեւ Մատենագիտութիւնը որ 1915-1964 եւ 1965-1995 տարիներով ընդգրկուող կը բաժնուէր հիմնական երկու հատուածներու՝ նիւ-

թերու իր ներկայացումին մէջ կ'ընթանար անջատ տարիներու եւ այդ տարիներուն համընկնող հրատարակութիւններու այրուբե- նական դասաւորումով մը:

111 էջ հաշուող մատենագիտական «համառօտ» այս գործը կը բաղկանար հիմնական երեք մասերէ՝ հայերէնով, ռուսերէնով եւ անգլերէնով⁽⁶⁴⁾, գիրքերու 547, 143 եւ 189 յաջորդական քա- նակով մը: Ընդհանուր 879 հատոր հաշուող մատենագիտական այս գործն իր ներկայացումի բարդ ձեւը վերացնելու համար Հայոց Պատմութեան ուսանողին կը ներկայացնէր հեղինակային անուա- նացանկերը հայերէնով, ռուսերէնով եւ անգլերէնով տրուող գոր- ծերուն⁽⁶⁵⁾: Սակայն հոս ալ այդ ուսանողը կը գտնէր ինքզինք անակնկալներու առջեւ՝ պարզօրէն անոր համար որ երեք այս անուանացանկերէն կը պակսէին նշումն այն գործերուն, որոնց կը պակսէր առկայութիւնը հեղինակի մը, եւ ա'յդ իսկ պատճառով կարելի չէր անոնց օգտագործումով գտնել տուեալ հատոր մը:

Այսուհանդերձ, ի'նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը, մատե- նագիտական այս գործը եղաւ քայլ առաջ մը նոյնանման աշխա- տանքներուն մէջ, ի'նչ փոյթ որ անոր պակսէր նշումը օսմանեան եւ թրքական աղբիւրներուն եւ գործերուն:

3.

Այսպէ՛ս ուրեմն: Մատենագիտական աշխատանքներու նը- լիրուած յիսնամեակ մը, եւ մեզմէ ո'չ մէկը մտածեց անցնիլ հան- դիպակաց կողմը հայկական եւ արեւմտեան մատենագիտութեան սահմաններէն, հասնիլ օսմանեանին եւ թրքականին, իջնել խո- բերն անոնց, եւ գտնել թէ ի'նչ կար հոն թաղուած: Արդարեւ Սալ- մասլեան տուաւ լո'կ երկու անուն գործ, որոնց թրքական էր հե- ղինակային պատկանելիութիւնը եւ ֆրանսերէն՝ լեզուականի- նը⁽⁶⁶⁾: Թերճիւմանեանն իր կազմած՝ այլ լոյս շտեսած գործով տուաւ միայն երեք անուն գիրք, որոնք թրքական էին լեզուական թէ հեղինակային պատկանելիութեամբ⁽⁶⁷⁾: Սարգսեանն իր մա- տենագիտութեան մէջ ունէր միայն մէ'կ գործ, որուն թրքական էր հեղինակային պատկանելիութիւնը, եւ անգլերէն՝ լեզուակա- նը⁽⁶⁸⁾: Իր կարգին՝ Յովհաննիսեանը կատարեց նշումը 26 հատո- րի, որոնց թուրք էին հեղինակները, սակայն լեզուականօրէն թրք- քերէն էին իննը, ֆրանսերէն՝ 13-ը, եւ անգլերէն՝ չորսը⁽⁶⁹⁾: Վա- սիլեանը տուաւ գործերը 34 թուրք հեղինակի, որոնցմէ թրքերէն

էր լեզուական պատկանելիութիւնը 18-ին, եւ անգլերէն՝ մնաց-
եայներուն⁽⁷⁰⁾, Հայկական Հարցի Մատենագիտութեան Հեղինակ-
ներն իրենց մեքենագիր եւ բազմազրուած աշխատանքին առաջին
հատուածով տուին 49 անուն թրքական գիրք եւ յօդուած, որոնց-
մէ թրքերէն էին ութը, ֆրանսերէն՝ 28-ը, անգլերէն 12-ը եւ գեր-
մաներէն՝ մէկը⁽⁷¹⁾, մինչ երկրորդ հատուածով տուին 43 անուն
գործ, որոնցմէ թրքերէն էին 11-ը, ֆրանսերէն՝ 16-ը, անգլերէն՝
14-ը, եւ գերմաներէն՝ երկուքը⁽⁷²⁾: Իր կարգին՝ Պաղճեանն իր
թիւ մէկ «Ընտրովի Մատենագիտութեամբ» տուաւ ութը Հեղինակ
թրքական պատկանելիութեամբ, սակայն լոկ չորս անուն գիրք՝
թրքերէնով, մինչ իր թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտու-
թեամբ»՝ 41 թուրք Հեղինակ եւ լոկ 27 թրքերէն հատոր⁽⁷³⁾: Ներ-
սէսեան քահանային մատենագիտութիւնն ունէր լո՛կ հինգ հատոր՝
Հեղինակային թուրք պատկանելիութեամբ, որոնցմէ, սակայն,
թրքերէն էին երեքը, եւ անգլերէն՝ երկուքը⁽⁷⁴⁾: Տատրեանն իր
գործով տուաւ 33 անուն թրքերէն գիրք 27 թուրք Հեղինակի գրի-
չէն⁽⁷⁵⁾, իսկ երբ իր մատենագիտական գործն արդէն ունէր ոչ մէկ
աղբրս թուրք Հեղինակի գրիչէն ելած որեւէ հրատարակութեան
հետ՝ Տիգրան Գէորգեանը տուաւ լոկ 18 հատոր թրքերէն
գործ⁽⁷⁶⁾, մինչ Ներսիսեանինը՝ ոչ մէկ հատոր:

Այժմ քննական փոքրագոյն ակնարկն իսկ մատենագիտա-
կան այս աշխատանքներուն վրան նետուած՝ պիտի անմիջապէս ի
յայտ բերէ այս գործերուն նկարագրային այն յատկանիշը որ ընդ-
հանուր է անոնց բոլոր Հեղինակներուն համար ալ եւ մեզ առաջ-
նորդէ այն որոշ հզրակացութեան թէ՛ անոնք՝ այս Հեղինակները
կա՛մ անձանօթ են օսմաներէն եւ արդի թրքերէն լեզուներուն, կամ
անոնց կը պակսի անմիջական առկայութիւնը այդ լեզուներով հը-
րատարակուած գործերուն, կամ ալ ընդհանրապէս բաւարարուած
են հայ-թրքական յարաբերութիւնները վերբերող եւ միայն ա-
րեւմտեան լեզուներով լոյսին տրուած գիրքերով եւ ուսումնասի-
րութիւններով: Այս վերջին պարագային՝ անոնց կը պակսի ան-
հրաժեշտ ճիգը որոնումին՝ հասնելու համար թրքերէն եւ թրքական
սկզբնաղբիւրներուն, նիւթերուն եւ պատմագրական գիրին ու
գրականութեան:

Աշխատանքի եւ որոնումի ճիգը, սակայն, առկայ է Յով-
հաննիսեանի մօտ եւ Տատրեանի, որոնք, այնուամենայնիւ, կը
սահմանաւորեն իրենք գիրենք շրջագիծովն իրենց ուսումնասի-
րութեան եւ մատչելիութեամբը իրենց անհրաժեշտ եզոզ գործե-
րուն: Հայոց Պատմութեան այս երկու ուսանողներէն զուրս հա-

զի՛ւ թէ նշմարելի է ճիգը ուրիշներու մէջ այդ անհրաժեշտ որոնումին, ահա թէ ինչո՞ւ համար անոնց գործերէն կը պակսի ներկայութիւնը հանդիպակաց կողմին, մինչդեռ անհրաժեշտ էր, որ կատարուէր սա ճիգը, ի մի հաւաքուէին մատենագիտական տրեւելները հանդիպակաց կողմին, եւ մանաւանդ անոնք՝ որոնք հեռուէն կամ մօտէն կ'առնչուէին Հայկական Հարցին, եւ անկէ յառաջացած կոտորածներուն, եւ մանաւանդ՝ Հայկական Տասընհինգին, եւ կը փորձէին լոյս սփռել օսմանեան եւ թրքական պընդումներուն, մերժումներուն եւ ուրացումներուն եւ նենգափոխութեան ու խեղաթիւրումներուն վրայ, որպէսզի վերջին մէկը արեայ Հայոց Պատմութեան ուսանողն այդ ձեւով կարենար իրազեկ դառնալ թրքական պատճառարանումներուն, արդարացումներուն եւ դրական կամ ժխտական հաստատումներուն⁽⁷⁷⁾ :

Կարելի չափով փակել կարենալու համար մատենագիտական այս բացը եւ գո՛նէ սրբագրելու կամ վերացնելու համար ժամանակի ընթացքին յառաջացած թերին Հայկական Հարցին եւ Տասընհինգին զանազան փուլերուն, երեսակներուն եւ արտայայտութիւններուն վրայ լոյս սփռելիք զուտ թրքական եւ օսմանեան մատենագիտութեան մը՝ հոս կու տանք ոչ-ամբողջական մէկ ցանկը այն տուեալներուն, որոնց հանդիպելու բախտն եղաւ մերը հայ-թրքական եւ հայ-օսմանեան յարաբերութիւններու մեր ուսումնասիրութիւններուն ընթացքին, եւ որոնք կու գան դրսեւորելու դիրքն ու կեցուածքը նախ օսմանեան եւ ապա թրքական կողմին՝ ինչպէ՛ս որ ալ յորջորջուին անոնք եւ ի՞նչ վերագրի ներքեւ ալ դրուի այդ կողմը: Հոս կը տրուին օսմանեան եւ թրքական լո՛կ այն գործերը, որոնք հրապարակ եկան որպէս հատոր կամ հատորիկ, ու մերթ նաեւ որպէս տետրակ, անկախ անոնց տեսակարար կշիռէն: Անոնցմէ ոմանք ունին ստուար ծաւալ, մինչ ուրիշներ բարալիկ են շատ ոմանք կը բուրեն գիտականութիւն, երբ ուրիշներ քարոզչութիւն են միայն: Այսուհանդերձ՝ ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ անոնք կ'արտայայտուին հայ-օսմանեան եւ հայ-թրքական յարաբերութիւններուն մասին, կ'ընծայուին պաշտպանողական, պատճառարանական, արդարացուցիչ, կամ հայր դատապարտող, եւ կը յենուն արեւմտեան, հայկական եւ օսմանեան, եւ յաճախ թուրքին իսկ կողմէ խեղաթիւրուած, նենգափոխուած, յօտուած ու յօշոտուած, եւ հաշմուած ու կրճատուած փաստաթուղթերու վրայ, եւ մերթ նաեւ՝ կեղծ ու յերիւրածոյ վկայութիւններու, թուղթերու եւ յօրինումներու: Այնուամենայնիւ՝ հոս տրուող ու կատարուող նշումներուն բոլորն ալ կու գան թուրք հեղինակութիւններէ, պատմաբաններէ, ուսումնասիր-

բողոքներէ, փաստարկողներէ, եւ օսմանեան ու թրքական իշխանութիւններէ, եւ մանաւանդ՝ 1909-էն ետքի շրջանէն, ու կը հասնին մինչեւ 1994 թուականը: Մատենագիտական այս հաւաքածոյէն դուրս կը մնան հակիրճ կամ ընդարձակ բոլոր այն յօդուածները եւ ուսումնասիրութիւնները, որոնք հեղինակային թուրք պատկանելիութեամբ լոյսին տրուեցան արեւմտեան թէ՛ թրքական մամուլի էջերէն, թէ՛ պէտեւ անոնցմէ ոմանք իրենց լոյս ընծայումէն անմիջապէս ետք հրատարակ դրուեցան որպէս առանձնատիպ կամ մատենիկ՝ մերթ գիրենք հրատարակող պարբերագիրքին, ամսաթերթին եւ նոյնիսկ օրաթերթին կողմէ, կամ այդ վերջիններուն ետին կեցող կազմակերպութիւններուն, եւ կամ ալ՝ թրքական իշխանութիւններուն: Երէկ անոնցմէ ոմանք լոյսին տրուեցան օսմանեան զանազան նախարարութիւններու, վարչապետարանի կամ երեսփոխանական ժողովի նախագահութեան կողմէ: Ոմանք եղան հրատարակութիւնը Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան յառաջացուցած կազմակերպութիւններուն, ընկերակցութիւններուն եւ միութիւններուն, իսկ յետագային՝ Թրքական Հանրապետութեան զանազան նախարարութիւններուն, վարչապետութեան, Թուրք Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահութեան, կամ ալ հանրապետական իշխանութիւններուն կեանքի կոչած զանազան կազմակերպութիւններուն, թուրք պատմութեան եւ լեզուի հետազօտութեան նուիրուած միութիւններուն եւ հաստատութիւններուն, Անգարա հաստատուած եւ կէս նախարարութեան մը նմանող գիտահետազօտական ու պատմագրական մարմինին⁽⁷⁸⁾, եւ մանաւանդ՝ գինւորական սպայակոյտին կողմէ: Հոս՝ մատենագիտական այս ցանկին մէջ չեն կատարուիր նշումներն այս բոլորին՝ պարզօրէն խուսափած ըլլալու համար խճողումէն նշումներու: Չեն տրուիր քանակը էջերուն: Երբ ձեռքի տակ չենք կրցած ունենալ հրատարակութեան թուականը տուեալ գործի մը՝ այդ մէկը նշած ենք Ն. Կ. նշումով մը քառակուսի փակագիծի մէջ, իսկ երբ գործն ունի խրմբագրող մը՝ յաճախ տրուած է անունն անոր, որուն յաջորդած է ed. բառը՝ նոյնպէս քառակուսի փակագիծի մը մէջ⁽⁷⁹⁾: Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ օսմանեան եւ թրքական այս գործերէն այժմ կայ մեծակալ քանակ մը, որ ընդհանրապէս մաս կը կազմէ թրքական քարոզչութեան, թուրք իշխանութիւններու, պատմաբաններու եւ յուշագրողներու կողմէ հայ պատմութեան նենգափոխումին եւ խեղաթիւրումին, իրականութիւններու մասին գոյութեան կոչուած թրքական սուտին, եղեւնի մերժումին եւ Հայկական Տասնհինգի փաստարկումի ժխտումին, եւ որոնք անհերքելի կերպով կ'առընչուին Հայկական Հարցին, կոտորածներուն

եւ Հայկական Տասնհինգին Հայող թրքական առասպելներուն, յերիւրանքին, պատումին եւ պատմագիտութեան :

Ուրեմն՝ ահա՛ւասիկ անոնք եւ այդ նիւթերով կազմուած ոչ-ամբողջական այն մատենագիտութիւնը, որուն բաղկացուցիչ տարրերը հեռուէն կամ մօտէն որոշ աղերս մը ունին հայուն վերջին մէկզարեայ ճակատագիրին հետ եւ լինելութեան, արիւնումին հետ եւ քայքայումին, բանե՛ր այս բոլորը՝ որոնց այժմ գիտութիւնը կու տայ հաւաքական մէ՛կ ստորոգում՝ Հայաստանութիւն, լո՛կ Հայաստանութիւն :

- Abdülhamit'in Hatıra Defteri [İsmet Bozdağ, ed.], İstanbul, 1975.
Akalin, Müslüm, Şahit Nusret Beyin Savunması : Urfa Mütessarife : Nemrut Mustafa Paşa Divan-i Harbindeki, Şanlı Urfa, 1992.
Akçam, Taner, Siyasi Kültürümüzde Zulüm İskence, İstanbul, 1992.
---, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1992, 1993.
Akgündüz, Ahmet, *Belgeler Gerçekleri Konusuyor*, cilt I, İzmir, 1989.
Aksin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, cilt I, İstanbul, 1983; cilt II, *Son Mesruteyet (1919-1920)*, İstanbul, 1992.
---, *31 Mart Olayı*, Ankara, 1972.
---, *100 Sorunda Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, 1980.
Aliye Divan-i Harb-i Örfisinde Tetkikalan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat, İstanbul, 1332 [1914].
Alp, Tekin, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal*, London, 1915, Beirut, 1992.
---, *Türkismus und Pantürkismus*, Weimar, 1915.
Altınay, Ahmet Refik, *İki Komite İke Kital*, 1335 [1919].
---, *Kafkasya Yollarında Hatıralar ve Tesebüsler*, Ankara, [t.y.].
Ankara Üniversitesi, Faculty of Political Sciences, *Terrorist Attack at Orly : Statements and Evidence Presented at the Trial, February 19 - March 2, 1985*, Ankara, 1985.
---, *Siyasal Bilgiler Fakültesi, Orly Saldırısı Davası, 19 Subat - 2 Mart 1985. Şahit ve Avukat Beyanları*, Ankara, 1985.
Arif, M., *Basimiza Gelenler*, İstanbul, [t.y.].
Arikoglu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961.
Aripinar, Erdogan, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1956.
Armenian Terrorism and Paris Trial : Views and Evaluation of Ankara University — Terro-risme arménien et procès de Paris. Vues et evaluation de l'Université d'Ankara, Ankara 1984.
Artuc, Ibrahim, *İsmet Paşa : Bir Dönümin Öyküsü*, İstanbul, 1993.
Arvas, S. Ahmet, *Doğu Anadolu Gerçeği*, Ankara, 1992.
Asaf, Mehmet, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Ankara, 1982.
Assembly of Turkish-American Association, *Armenian Allegations : Myth and Reality : A Handbook of Facts and Documents*, Washington, D.C., 1986, 1987.
Ataöv, Türkkaya, *A Brief Glance at the «Armenian Question»*, Ankara, 1984.
---, *A British Report (1895) : «The Armenian Unmasked»*, Ankara, 1985.
---, *An Armenian Source : Hovhannes Katchaznoui — Une source arménienne : Hovhannes Katchaznoui — Fuente Armenia : Hovhannes Katchaznoui*, Ankara, 1985.
---, *An Armenian Author on «Patriotism Perverted» — Un Auteur arménien s'exprime sur la «Patriotisme Perverté» — Eine armenischer Autor über «Patriotismus missbraucht»*, Ankara, 1985, 1986.
---, *An Armenian Falsification*, Ankara, 1985.
---, *The Andonian «Documents» Attributed to Talat Pasha Are Forgeries*, Ankara, 1982, 1984.
---, *A «Statement» Wrongly Attributed to Mustafa Kemal Atatürk*, Ankara, 1984.

- , *Death Caused by Disease in Relation to the Armenian Question — Les décès dus à la maladie en relation avec la Question Arménienne*, Ankara, 1985.
- , *Documents on the Armenian Question : Forged and Authentic*, Ankara, 1985.
- , *Documents se rapportant à la Question Arménienne : Documents falsifiés et authentiques*, Ankara, 1985.
- , *Documento sobre la Cuestion Armenia : Falsificandos Authenticos*, Ankara, 1986.
- , *Eine Armenische Heuschelei*, Ankara, 1986.
- , *Ermeni Sorunu : Bibliografya*, Ankara, 1981.
- , *Hitler and the «Armenian Question» — Hitler et la Question Arménienne*, Ankara, 1984.
- , *Ilos «Documentos» Andonianos Atribuidos a Talât Pasha son Falsificaciones*, Ankara, 1986.
- , *Les rapports (1918) d'officiers russes relatifs aux atrocités commises par les arméniens*, Ankara, 1985.
- , *The Reports (1918) of Russian Officers on Atrocities Committed by Armenians*, Ankara, 1985.
- , *Talât Pasaya Atfedilen Andonyan «Belgeleri» Sahtedir*, Ankara, 1984.
- , *Una Falsificacion Armenia*, Ankara, 1985.
- , *Un bref aperçu de la «Question Arménienne»*, Ankara, 1986.
- , *Une déclaration faussement attribué à Mustafa Kemal Atatürk*, Ankara, 1984.
- , *Une falsification Arménienne*, Ankara, 1985.
- , *Une source britannique (1916) relative à la Question Arménienne*, Ankara, 1985.
- , *Un rapport anglais (1895) : «Les arméniens démasqués»*, Ankara, 1985.
- , *What Really Happened in Geneva : The Truth About The Whitaker Report*, Ankara, 1986.
- Atay, Fatih Rifki, *Çankaya : Atatürkün Dogomundan Ölümüne Kadar*, İstanbul, 1980.
- , *Zeytindagi*, İstanbul, 1938, 1943, 1981.
- Avcioglu, Dogan, *Milli Kurtulus Tarihi (1938'den 1995'e)*, cilt III, İstanbul, 1974.
- Aydemir, Sevket Süreyya, *İkinci Adam*, cilt I, İstanbul, 1973.
- , *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Pasa*, üçüncü cilt, 1914-1922, İstanbul, 1972.
- , *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1979.
- Aydin, Dünder, *Ermeni Meselesinin Ortaya Çikmasinda Fransanın Rolü*, Erzerum, 1985.
- Ayvazoglu, Besir, *Yahya Kemal : Eve Döner Adam*, Ankara, 1985.
- Bagdadioglu, Adil, *Uzun Olak : Istiklal Harbinde Maras*, İstanbul, 1942.
- Balkan, Fuat, *Yakin Tarihimiz*, Ankara, 1962.
- Banoglu, Niyazi Ahmet, *Ermeni'nin Ermeni'ye Zulümü*, Ankara, 1976.
- Bardas, Ugorol, *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azinlik Okullari*, Gaziantep, 1971.
- Basbug, Hayri, *Kürtlükleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri*, Ankara, 1984.
- Basgün, Necla, *Türk-Ermeni Biskeleri Abdülhamit'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, Ankara, 1973.
- Bayar, Celal, *Bende Yazdim*, cilt I, *Milli Mücadeleye Giriş*, cilt 1, İstanbul, 1965; cilt 2, 3, İstanbul, 1966; cilt 4, İstanbul, 1967.
- Baykara, Barbaros, *Nefret Köprüsü*, Sirzi, İstanbul, 1974.
- Bayramoglu, N. Nisa, *Amerika Birlesik Devletlerinde Lobi Faaliyetleri*, Ankara, 1985.
- Baytin, Arif, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi*, İstanbul, 1946.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Atatürk : Hayat ve Eseri*, Ankara, 1963.
- , *Türk İnkılabi Tarihi*, cilt III, bölüm IV, Ankara, 1952, cilt IV, 1914-1918, *Genel Savası*, Ankara, 1983, 1991.
- Bedri, M., *Kırmızı Kitap : İttihad ve Terakki — Adem-i Merkezi'yeh*, İstanbul, 1330 [1912].
- , *Zamanın Siyaha Boyadığı İkinci Kırmızı kitap : İttihad ve Terakki : Tömet-i Harb*, İstanbul, 1329 [1911].
- Beyatli, Yahya Kemal, *Çocuklugum, Gençligim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul, 1973.
- Belgiç, Emin, *The Place of Erzerum District in the History of Urartu and a Discussion of Alleged Urartu-Armenian Relationship — Erzerum Çevresinin Urartu Tarihindeki Yeri ve Urartu-*

- ların Ermeniler ile Münasebetleri İddiasının Munakaçası**, Ankara, 1993.
- Binark, İsmet, **Ermeni Olayları Tarihi**, Ankara, 1994.
- Bleda, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul, 1979.
- Bogaziçi Üniversitesi, **Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)**, İstanbul, 1984.
- Bostan, M. Hanefi, **Said Halim Paşa : Bir İslamca Düşüncü**, İstanbul, 1992.
- Bogkurt, Gülnibal, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara, 1989.
- Çağlayanlı, İhsan Sabri, **Anılarım**, İstanbul, 1970.
- Çakmak, Fevzi, **Büyük Harpte Sark Cephesi, Hareketleri Sark Vilayetlerimizde, Kafkasyada ve İranda (1935'de Akademide Verilen Konferanslar)**, Ankara, 1936.
- Çambeli, Hasan, **Makaleler, Hatıralar**, Ankara, 1987.
- Can, Serdar, **Nenemin Masalları**, İstanbul, 1991.
- Çark, İ., **Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953**, İstanbul, 1953.
- Çavdar, Tevfik, **Talât Paşa : Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara, 1984.
- Cavit Bey, **İdamı Beşkula : Hatıralar**, İstanbul, 1993.
- Çay, M. Abdülhalük, **Eastern Question : Imperialism and the Armenian Question**, Ankara, 1987.
- Çebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1958.
- , **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1955.
- Çelik, Hüseyin, **Vanda Ermeni Mezalimi Görevlerin Gözüyle**, Van, 1993.
- Cemal Paşa, **Hatıralar**, İstanbul, 1933, 1959, 1977.
- , **Hatıratlar**, İstanbul, 1922.
- Cemiyet-i Devim ve Türkyedeki Ermeniler ve Rumlar**, İstanbul, 1337 [1921].
- Çerkes, Ethem, **Anılarım**, İstanbul, 1993.
- Cevat Ali, Faik Unaf, **İkinci Meşrutiyetin İhni ve Otuzbir Mart Hadisesi**, Ankara, 1960, 1991.
- Cevdet Paşa, **Tezakir**, cilt I [C. Baysun, ed.], Ankara, 1953.
- Çığıracı, İbrahim Hilmi, **Milletin Hataları : Feleketlerimizin Esbabı**, İstanbul, 1329 [1911].
- Çilingiroğlu Çalik, et al., **Kars**, İstanbul, 1943.
- Congrès National Turk, **Documents relatif aux atrocités commises par les arméniens sur la population musulman**, İstanbul, 1919.
- , **La Turquie devant le tribunal mondiale : son passé, son présent, son avenir**, Constantinople, 1919.
- Coskun, Üçok, **Siyasi Tarih Dersleri**, Ankara, 1961.
- Cullen, Murat, **Ermeni Entrikanlarının Perde Arkası : «Torlakyan Dosyası»**, İstanbul, 1990.
- Dalöğlu, Şehabettin Turgay, **Ermeni Zulümü, 1915-1918**, İstanbul, 1983.
- Danışmend, İ. Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, cilt 4, İstanbul, 1961.
- Délégation Ottoman, **Observations générales présentées à la Conférence de Paris**, Constantinople, 1919.
- Deliorman, Antan, **Türlere Karşı Ermeni Komitecileri**, İstanbul, 1973, 1975.
- Demir, Neside Kerem, **The Armenian Question in Turkey : History's Revelation to the Mystery of a Martyr**, Ankara, 1980.
- Djema! Pasha, **Erinnzangen einst Türkischen Staatsmannes**, München, 1922.
- Djema! Pasha, **Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919**, London/New York, 1922, New York, 1973.
- Divan-ı Harp-i Örfi Muhakemesi**, cilt I, İstanbul 1980.
- Duru, Nami Kâzım, **İttihad ve Terakki Hatırlarım**, İstanbul, 1957.
- , **Ziya Gökalp**, İstanbul, 1949.
- [Edib, Halide], **The Memories of Halide Edib**, New York, 1925, 1972, London, 1926.
- , **The Turkish Ordeal**, Being the Further memoirs of Halide Edib, London, 1928.

- Emin, Ahmed, *Turkey in the World War*, New Haven, 1930.
- , *The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press*, New York, 1914.
- Emin, Mehmet, *Harb-i Umumide Osmanli Cepheleri*, Istanbul, 1338 [1920].
- Ener, Kâzım, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, Ankara, 1970.
- Enver Paşanın Anıları (1881-1908) [Halil Erdoğan Cengiz, ed.], Istanbul, 1991.
- Ercan, Yavuz, *Kudus Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, 1988.
- Erçikan, Afif, *Tarihde Türk-Ermeni Münasebetleri*, Ankara, 1947.
- Erden, Ali Fuat, *Birinci Dünya Harbinde Süriye Hatıraları*, Istanbul, 1914.
- , *Çeteler*, Istanbul, [t.y.].
- Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, Istanbul, 1983.
- Ermeni Terörünün Tarihçesi [Enver Yasarbas, ed.], Istanbul, 1984.
- Eroğlu, Veysel, *Ermeni Mezalimi*, Istanbul, 1973.
- Eröz, Mehmet, *Doğu Anadolunun Türklüğü*, Istanbul, 1975.
- , *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983.
- Ertürk, Husameddin, *İki Devrin Perde Arkası* [Samih Nefiz Tansu, ed.], Istanbul, 1957, 1964.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara, 1984, 1992.
- , *Eastern Anatolia and the Urartians*, Istanbul, 1979, 1984, 1992.
- Essad Bey, *Twelve Secrets of the Caucasus*, New York, 1931.
- Ezattı, Mustafa Ragıp, *İttihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi*, Istanbul, 1895.
- Federation of Canadian Turkish Association, *The Armenian Issues*, Toronto, 1985.
- Feyyaz, Ali, *Türkiyede Büyük Millet Meclisi Gizli Culus Zabıtları*, cilt III, Ankara, 1985.
- Fırat, M. Şeref, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara, 1981, 1982.
- Fuat, M., *Les Minorités en Turquie*, Strasbourg, 1936.
- Gaziantep'in Adesti ve Fabri Hemşehrisi : Atatürk Gaziantep'te** (Mektuplar, Belgeler, Fotoğraflar, Anılar, Nufus Tescili), [Mehmet Solmaz, ed.], Istanbul, 1983.
- Gazıgiray, A. Alper, *Ermeni Terörü'nün Kaynakları*, Istanbul, 1982.
- Gökbilgin, Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken : Mündros Mütakerasından Sivas Kongresine*, birinci kitab, Ankara, 1959.
- Goloğlu, Mahmut, *Erzerum Kongresi*, Ankara, 1968.
- Görgülü, İsmet, *On yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922 — Birinci Dünya ve İhtilal Harbi*, Ankara, 1993.
- Göyunc, Necat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Ankara, 1983.
- , *Sevres'den Lausana*, Ankara, 1983.
- Gürün, Kâmuran, *The Armenian File : The Myth of Innocence Exposed*, Nicosia/London/New York, 1985.
- , *Le dossier arménien* Ankara, 1983, 1985.
- , *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1982, 1983, 1984, 1985, 1988.
- Hakkı, İsmail, *Vatan Uğrunda, Yakut Yıldız Mahkemesi*, Misir [Kahire], 1926.
- Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş : Anılarım ve Belgeler*, Istanbul, 1972.
- Halim Paşa, Said, *Buhranlarımız*, Istanbul, 1970.
- Harb Kabinelerinin İsticvabı**, Istanbul, 1933.
- Hiçyılmaz, Ergün, *Belgelerle Teşkilatı Mahsusa*, Istanbul, 1979.
- Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihde Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Istanbul, 1976.
- İğdemir, Ulaş, *Yılların İçinden : Makaleler, Anılar, İncelemeler*, Ankara, 1991.
- İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri**, Istanbul, 1960.
- İlter, Erdal, *Ermeni Meselesinin Perspektivi ve Zeytin İsyanları*, Ankara, 1988.
- , *İçel'de Ermeni Faaliyetleri*, Ankara, 1974.
- İnal, İbnülemin, M.K., *Son Sadrazamlar*, cilt 4, Istanbul, 1987.
- İngiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya** [Osman Çelik, ed.], Ankara, 1992.

- Inönü, İsmet, *Hatıralar*, 1. Kitap [Şehabettin Selek, ed.], Ankara, 1985, 2. Kitap [aynı ed.], Ankara, 1987.
- İslam Ahalinin Düçür Oldukları Mezalim Hakkında Vesaika Dayalı Malumat**, İstanbul, 1335 [1919].
- Izzet Paşa, Ahmet, *Feryadım*, cilt I, İstanbul, 1992.
- Kadri, Hüseyin Kâzım, **10 Temmuz İnkilabi ve Netayıcı — Türkiye İnkırazının Salklere : Makedonya, Ermenistan ve Süriye Meseleleri**, İstanbul, 1335 [1918].
- Kâmil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları — Polemikleri : II Abdülhamit'in Sadrazamları : Belgelerle Musevî, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meselesi** [Gül-Çağalı-güven, ed.], İstanbul, 1991.
- Kandemir, Feridun, **Kâzım Karabekir**, İstanbul, 1948.
- , **Kâzım Karabekirin Yakılan Hatıralarının İç Yüzü**, İstanbul, 1964.
- Karabekir, Kâzım, **Erzincan ve Erzerum'un Kurtuluşu**, İstanbul, 1939.
- , **Erzincan ve Erzerum'un Kurtuluşu : Sarıkamış, Kars, ve Ötesi**, Erzerum, 1990.
- , **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1960, 1969.
- , **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul, 1951.
- , **İstiklal Harbimizin Esasları : Kâzım Karabekir Paşanın Anıtları**, İstanbul, 1981.
- , **İttihad ve Terakki**, İstanbul, 1932.
- , **Birinci Kafkas Kolordusunun 1334 [1918] Senesindeki ve Meşhudafı Hakkında General Harbord Riyasetinde Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Sureti**, Erzerum, 1335 [1919].
- Karacalı, Altay, **Türkiyede Genelik Haraketleri**, İstanbul, 1992.
- Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, İstanbul, 1943.
- , **Lozan**, İstanbul, 1971.
- Karal, Enver Ziya, **The Armenian Question, 1878-1923**, Ankara, 1975.
- , **Osmanlı Tarihi**, cilt VIII, Ankara, 1982.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Vatan Yolunda; Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1958.
- Kara-Schemsi, Turcs et arméniens devant l'Histoire : Nouveaux temoignes russes et turcs, Genève, 1919.
- Karpat, Kemal, **Ottoman Population, 1830-1914 : Demography and Social Characteristics**, Madison, 1985.
- Kayabali, İsmail, **Beş Nehir Boyunun Türklüğü** (Coruk, Kür, Aras, Dicle ve Fırat), Ankara, 1990.
- , **Doğu Problemi : Bir Material ve Kaynak Araştırması** (M. ö. 1300 - M. s. 1989), Ankara, 1990.
- Kâzım Paşa, Hüseyin, **Ermeni Olayları Tarihi**, cilt I, Ankara, 1994.
- Kemal, Ali, **Ömrüm** [Zeki Kaneralp, ed.], İstanbul, 1985.
- Kemal [Atatürk], Mustafa, **A Speech delivered by Ghazi Mustafa Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927**, Leipzig, 1927, İstanbul, 1963, 1967.
- , **Atatürkün Söylev ve Demeçleri, 1919-1938**, cilt I, İstanbul, 1945.
- , **Nutuk**, Ankara, 1927, 1938, 1950-1952, 1963, 1991, İstanbul, 1960.
- , **Nutuk, Söylev**, Ankara, 1983.
- [Kemal Bey, İsmail], **The Memoirs of İsmail Kemal Bey**, London, 1920.
- Kemal, Yahya, **Siyasi ve Edebi Portreler**, Ankara, 1958.
- Kendi Mektuplarında Enver Paşa** [M. Şükrü Hanioglu, ed.], İstanbul, 1987, 1989.
- [Kilic, Ali], **Kilic Ali Hatıralarını Anlatıyor**, İstanbul, 1955.
- Kilic, Altemir, **Turkey and the World**, Washington, D.C., 1959.
- Kırzioğlu, Fahrettin, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1919**, Ankara, 1970.
- Kırsehriioğlu, Erol, **Türkiyede Misyoner Faaliyetleri**, İstanbul, 1963.
- Kocabaş, Süleyman, **Ermeni Meselesi Nedir ne Deyildir?** İstanbul, 1983, 1987.
- , **Jön Türklere Nerede Yanıldı? (1890-1918)**, (Hayallar, Komplolar, Kayıplar, Kendi İtiratları), Kayseri, 1981.
- , **Osmanlı İsyanlarında Yabancı Parmığı : Bir İmperatorluk Nasıl Parçalandı?** Kayseri, 1992.
- Koçaş, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Turk-Ermeni İlişkeleri**, Ankara, 1967.
- Kodaman, Bayram, **Şark Meselesi İşiğü Altında Sultan II Abdülhamidin Doğu Anadolu Poli-**

- tkasi, Istanbul, 1983.
- Konuucu, Enver, *Ermenilerin Yeşilyayla'da Türk Soykırımı (11-12 Mart 1918)*, Erzerum, 1990.
- Kop, Kadri Kemal, *Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu*, Ankara, 1982.
- Karkud, Rafik, *Son Üç Asırda Türkiye ile İlgili Rus Politikası*, Ankara, 1966.
- Küçük, Y., *Türkiye Üzerine Tezler, 1908-1978*, İstanbul, 1980.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkilap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, 1948.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkilap Hareketleri*, İstanbul, 1959.
- Kurat, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sirasında Türkiyede Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara, 1966.
- , *Türkiye ve Rusya : Belgeler*, Ankara, 1970.
- Kutay, Cemal, *Bilinmeyen Tarihimiz*, İstanbul, 1974.
- , *Birinci Dünya Harbinde Teşkilatı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1962.
- , *Celal Bayarın Yazmadığı ve Yazmayacağı Üç Devirden Hakikatlar*, İstanbul, 1982.
- , *Karabekir Ermenistanı Nasıl Yok Etti?* İstanbul, 1956.
- , *Milli Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler*, İstanbul, 1963.
- , *Örtülü Tarihimiz*, İstanbul, 1975.
- , *Talât Paşanın Gurbet Hatıraları*, cilt I, II, İstanbul, 1983.
- , *Talât Paşayı Nasıl Vurdular?* İstanbul, 1955, 1956, 1957.
- , *Üç Paşalar Kavgası*, İstanbul, 1964.
- Mansur, Rifat, *Das Geheimnis der Ermordung Talaat Pascha : Ein Schlüssel für das englische Propagandensystem*, Berlin, 1921.
- , *Talaat Pascha Process, sein Verlauf und sein Ende. Ein Latzes wort sur Armenischer Frage*, Berlin, 1921.
- Melek, Kemal, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası*, İstanbul, 1978.
- [Menteşe, Halil], *Halil Mentese'nin Anıları*, İstanbul, 1986.
- Meray, Seha, *Lozan Barış Konferansı*, Ankara, 1973.
- , Osman Olçay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977.
- Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkilabının İç Yüzü*, Halep, 1929, İstanbul, 1993.
- Midhat, Ali Haydar, *Hatıralarım, 1872-1946*, İstanbul, 1946.
- Mirşan, Kâzım, *Anadolu Protürkleri*, Ankara, 1985.
- Müftoğlu, Mustafa, *Bir Fedâinin Romani : İttihad ve Terakkinin İç Yüzü*, İstanbul, 1989.
- Mumcu, Uğur, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, İstanbul, 1990.
- Mumtaz, Samih Bey, *Lettre ouverte aux Arméniens*, Genève, 1919.
- National Congress of Turkey, *The Turco-Armenian Question : A Turkish Point of View*, İstanbul, 1919.
- Necatî, Ali, *İttihadın İç Yüzü : Cemiyet-İttihadiyeden Bir Nabza*, Trabzon, 1328 [1910].
- Necefzade, Yakup Kenan, *1908-1918, Sultan İkinci Abdülhamid ve İttihad-ü Terakki*, İstanbul, 1967.
- Nedim, Mustafa, *Hay Yeğerne : Eem Vegayutiunnérés* [A. Shaldjunc, Çev.], Kahire, 1925.
- Nesimi, Alidin, *Yılların İçinden*, İstanbul, [t.y.].
- Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıralarım*, cilt III, İstanbul, 1968.
- Öke, Mim Kemal, *The Armenian Question, 1914-1923*, Nicosia/Oxford, 1988.
- , *Ermeni Meselesi, 1914-1923*, İstanbul, 1986.
- , *Ermeni Sorunu, 1914-1923* (Devletin Dis Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir İnceleme), Ankara, 1991.
- Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam* [Cemal Kutay, ed.], İstanbul, 1980.
- Olçay, Osman, *Sevr Anlaşmasında Doğu*, Ankara, 1981.
- Oral, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi (1728-1933)*, İstanbul, 1967.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni : Siyasi Hatıralarım*, İstanbul, 1993.
- Orel, Sinasi, *An Examination of Armenian Charges for the Pre-1914 Period in Light of*

- Documentary Evidence**, Istanbul, 1990.
- , **The Talaat Pasha «Telegrams» : Historical Facts or Armenian Fiction?** Ankara, 1983, 1986.
- , **Les Télégrammes de Talaat Pacha**, Paris, 1986.
- , Süreyya Yuca, **Ermenilerce Talât Paşaya Atfedilen Telegrafların Gerçek Yüzü**, Ankara, 1983.
- Osmanlı Arşivi, Yıldız Tesnifi, **Ermeni Meselesi — Ottoman Archives, Yıldız Collection, The Armenian Question : Talori Olaylarından Sonra Siyasi Gelişmeler — Political Developments After The Talori Incidents** [Ertoğrul Ökte, ed.], Istanbul, 1989.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920** [İsmet Binark, ed.], Ankara, 1994.
- Özel, Behaeddin, et al., **Doğu Anadolu Türk Millî Bütünlüğü**, Ankara, 1982, 1992.
- Özkaya, İnyetullah Cemal, **The Armenians and Attempts to Enslave the Turkish People**, Istanbul, 1971.
- , **Le peuple arménien et les tentatives de reduire le peuple turc en servitude**, Ankara, 1971.
- Öztuna, T. Yılmaz, **Türkiye Tarihi**, Ondördüncü Kitap, Istanbul, 1970.
- Öztürk, Hider, **Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi**, Ankara, 1984.
- Parker, Cemal Esat, **Kirk Yılda Hariciyet Hatıraları**, Istanbul, 1952.
- Parmaksızoğlu, İsmet, **Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller**, Ankara, 1980, 1981.
- Réchad Bey, R. Nevzad Bey, Ghalib Ali Bey, Diran Edouard Bey, Midhat Bey, S. Ghalib Bey, M., **Les Turcs et les revendications arméniennes**, Paris, 1919.
- Rechid, Ahmed, **Appel à la justice**, Genève, 1916, 1918.
- , **Open Letter to T.W. Wilson, President of the United States**, Geneva, 1919.
- Reşit Bey, Ahmet, **Gördüklerim — Yaptıklarım (1880-1922)**, Istanbul, 1945.
- Dr. Reşit Beyin Hatıraları : Sürgünden İntihare**, Istanbul, [t.y.], 1993.
- [Reşit Paşa], **Reşit Paşanın Hatıraları**, Istanbul, 1940.
- Rifat, Cevat, **Türk Oğlu! Düşmanını Tanı**, Istanbul, 1966.
- Rıza, Ahmed, **Memorandum aux Hauts Commissaires de Puissances de l'Entente et des Etats Unis d'Amérique**, Constantinople, 1919.
- , **Memorandum of the Sublime Porte Communicated to the American, French and Italian High Commissioners on the 12th February, 1919**, Constantinople, 1919.
- Rustem Bey, Ahmed, **La Guerre Mondiale et la Question Turco-Arménienne**, Berne, 1918.
- Sabis, General Ali İhsan, **Harb Hatıralarım**, cilt 1, Istanbul, 1943, cilt 2, Ankara, 1951.
- Sadettin, Gömeç, **Millî Mücadelede Gaziantep**, Ankara, 1989.
- Safvet, Réchad Bey, **Les turcs et la Question Arménienne**, Istanbul, 1328 [1910].
- Sakarya, Em. Tümg. İhsan, **Belgelerde Ermeni Sorunu**, Ankara, 1984.
- Şakir, Ziya, **1914-1918 Cihan Harbini Nasıl Idare Ettik?** Istanbul, 1944.
- , **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı : Talât, Enver, Cemal Paşalar**, Istanbul, 1943, 1944, 1946.
- Samih, Aziz, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları**, Ankara, 1934.
- San, M. Salih, **Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi**, Ankara, 1982.
- Saral, Ahmet Hulki, **Ermeni Meselesi**, Ankara, 1970, 1973.
- Sectel, M., Zekeriyeye, **Hatıralarım (1905-1950)**, Istanbul, 1965.
- Sedat, Ahmet, et A. Biliotti, **Legislation ottoman depuis le retablissement de la Constitution**, vol. I, II, Paris, 1912.
- Selaheddin Bey, Mehmed, **İttihad ve Terakkinin Kuruluşu ve Osmanlı Devletinin Yikilişi Hakkında Bildiklerim**, Istanbul, 1985.
- Seçitdanoğlu, Mehmet, **Takvim-i Vekayi, 1908-1918**, Ankara, 1985.
- Shaw, Stanford, Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, vol. 2, **Reform, Revolution and Republic : The Rise of Modern Turkey**, Cambridge, 1977.

- Simavi, Lûtfi, *Sultan Mehmet Reşad Hanın ve Halifin Sarayında Gördüklerim*, İstanbul, 1340 [1922].
- Şimşir, Bilal N., *Aperçu historique sur la Question Arménienne*, Ankara, 1985.
- , *British Documents on Ottoman Armenians (1860-1890)*, vol. I, Ankara, 1982; vol. II, Ankara, 1983; vol. III, Ankara, 1984.
- , *British Documents on Ottoman Armenians (1895)*, vol. IV, *İngiliz Belgelerde Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1990.
- , *The Deportees of Malta and the Armenian Question*, Ankara, 1984.
- , *Documents diplomatiques ottomans : Affaires Arméniennes*, tome I (1886-1893), Ankara, 1985; tome II (1894-1895), Ankara, 1985, 1993.
- , *Ermeni propagandasının Amerika Boyutu Üzerine Tesiri*, Erzurum, 1994.
- , *The Genesis of the Armenian Question*, Ankara, 1984.
- , *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Ankara, 1896.
- , *Lozan Telegrafları : Türk Diplomatik Belgelerde Lozan Barış Konferansı*, Ankara, 1990.
- , *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1976, 1985.
- Sökmen, Tayfur, *Hatayın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Ankara, 1973.
- Soloğlu, M., *Üçüncü Meşrutiyet*, 1920, Ankara, 1970.
- Sonyel, Salahi Ramadan, *Armenian Terrorism : A Menace to the International Community*, London, 1987.
- , *Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıklarının Rolü*, Ankara, 1986.
- , *Displacement of the Armenians : Documents — Le déplacement des populations arméniennes : Documents — Ermeni Tehciri ve Belgeler*, Ankara, 1978.
- , *Greco-Armenian Conspiracy Against Turkey Revived*, London, 1975.
- , *İngiliz Gizli Belgelerine göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908 - Aralık 1909)*, Ankara, 1988.
- , *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, 1993.
- , *The Ottoman Armenians : Victims of Great Power Diplomacy*, London, 1987.
- , *The Role of Christian Minorities : Efforts by the Great Powers to Dismember the Ottoman Empire*, Ankara, 1986.
- , *Shocking New Documents Which Belie The Armenian Claim That the Ottoman Government Was Responsible for the Armenian Tragic Adventure 60 years Ago*, London, 1975.
- , *Turkish Diplomacy, 1918-1923*, London, 1975.
- , *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası*, Ankara, 1973.
- , *The Turco-Armenian «Adana Incidents» in the Light of Secret British Documents (July 1908 - December 1909)*, Ankara, 1988.
- Söylemezoğlu, Galib Kemal, *Canlı Tarihler*, İstanbul, 1946.
- Süslü, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van, 1990.
- , *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara, 1987.
- , *Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians Against the Turks*, Ankara, 1987, 1991.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul, 1931.
- , *Sultan Abdulhamid : Tahsin Paşanın Yıldız Hatıraları*, [Ali Ergenekon, ed.], İstanbul, 1989.
- Talât Paşanın Hatıraları [H.C. Yağın, ed.], İstanbul, 1949.
- Talât Paşanın Hatıraları, Sadrazam Talât Paşanın Tarihin Bir Çok Gizli Taraflarını Aydınlandıran Şimdiye kadar Neşredilmemiş Şahsi Notları, İstanbul, 1958.
- Tanipinar, Ahmed Hamdi, *Sahnenin Dışındakiler*, İstanbul, 1973.
- Tanişin, Halil Refet, *Urfa İli Yakın Çevre İncelemesi*, Ankara, 1974.
- Tanyu, Hikmet, *Nuh'un Gemisi : Ağrı Dağı : Ermeniler*, İstanbul, 1989.
- Tarih Boyunca Ermeni Toplumu İle İlişkeleri Sempozyumu*, 3-12 Ekim 1983, [Ankara, 1983].
- Tarih Boyunca Ermeni Toplumu İle İlişkeleri Sempozyumu*, 2-12 Ekim 1984, Erzurum, Ankara, 1985.

- Taşkıran, Cemalettin, *Kâzım Karabekir Paşa; Askeri Hayatı ve Komutanlığı*, Ankara, 1993.
- Taşnak - Hoybun**, Ankara, 1931.
- Tengirsenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, İstanbul, 1967.
- Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci*, Ankara, 1973.
- Topuzoğlu, Cemil, *İstibdad - Meşrutiyet - Cümhuriyet Devrinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul, 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiyede Siyasal Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952, 1982, 1984, 1989.
- Tuncay, Mete, *Cihat ve Tehcir, 1915-1916*, İstanbul, 1991.
- Turan, Mustafa, *Taşkıslada 31 Mart Faciası*, İstanbul, 1960.
- Turc-Yourdou, *Mémoire sur les nationalités établis en Asie-Mineure*, Genève, 1919.
- , *Les minorités en Turquie, leurs privilèges, leurs droits politiques. Protection de l'Europe, la loyauté de la Turquie à l'égard des sujets alliés*, Lausanne, 1920.
- Türk Cümhuriyeti, *Dış Politika Enstitüsü, Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara, 1982.
- , *Facts from the Turkish Armenians — Réalité exprimé par les arméniens turc — Türk Ermenilerinde Gerçekler*, İstanbul, 1980.
- , *Foreign Policy Institute, The Armenian Issue in Nine Questions and Answers*, Ankara, 1982.
- , *1916-1922 Yıllar Arasında Yayınlanan ve Yayınlanacak Eserler*, Ankara, 1992.
- , *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi* [Genel Fahri Belen, ed.], cilt I, II, III, IV, V, Ankara, 1964-1967.
- , *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi : Kafkas Cephesi*, Ankara, 1993.
- , *Türk-Ermeni İlişkeleri : Geçmişten Bugüne*, Ankara, 1989.
- , *Harb Tarihi Dayirese, Harb Tarih Vesikaları*, Ankara, 1952.
- , *Headquarter of Anadolu Press Union, The Myth of Massacres*, Ankara, 1967, 1982, 1987 [also in Dutch, French, Russian].
- , *Institut du Politique Etrangère, Le Problème Arménien : Neuf questions - neuf réponses*, Ankara, 1982.
- , *Maarif Vekaleti, Tarih*, cilt III : *Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı Türk Tarihi* [Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, haz.], cilt IV : *Türkiye Cümhuriyeti* [Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, haz.], İstanbul, 1931.
- , *Présidence du Conseil, Documents sur les arméniens ottomans*, vol. I, II, Ankara, 1982.
- , *Prime Ministry, Documents on Ottoman Armenians*, vol. I, II, Ankara, 1982.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, İstanbul 1949, Ankara, 1951.
- Türk İnkılap Enstitüsü, *Irkcılık - Turancılık*, Ankara, 1944.
- Türkiye Aleyhinde Ermeni Propagandası ve Gerçekler*, Ankara, 1984.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, cilt 4, Ankara, 1985.
- Türkiye, Osmanlı Devleti Dahiliya Vekaleti, *Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales*, Constantinople, 1916, Budapest, 1917.
- , *Événements insurrectionnels qui ont nécessité le déplacement des arméniens*, Constantinople, 1919.
- , *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottoman*, Constantinople, 1916, 1917.
- , *Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi*, İstanbul, 1916.
- , *Hay Heghabokhakan Kousaktzoutiounnére*, Polis [Constantinople], 1916.
- , *The Parliamentary Commission to Adana, The Adana Massacres : Who is Responsible?* Constantinople, 1909.
- , *Tarihi Muhakeme* [K. Sudi, ed.], cilt I, İstanbul, 1919.
- Türkler İçin Ne Diyolar?* Ankara, 1984.
- Türközü, Halil Kemal, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1982.
- , *Türkmen Ülkesi (= Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara, 1985.
- Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir, 1983.

Uluslar arası Terörizm ve Gençlik sempoziumu Bildirileri, 24-26 Nisan, 1985, Sivas, Sivas, 1986.
 Université d'Ankara, Faculté des Sciences Politiques, Procès de l'attentat d'Orly 19 Février-
 2 Mars 1985 : dépositions et plaidoiries, Ankara, 1985.
 Un myth de la terreure : l'extrémisme arménien : Causes et ses origines [une documentation
 illustrée de Erich Feigle], Salsbourg, 1991.
 Uras, Esat, The Armenians in History and the Armenian Question (Expanded reissue of the
 1950 and 1976 Turkish editions), Istanbul, 1988.
 —, Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950, 1976.
 Us, Asim, Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Istanbul, 1964.
 Uzel, Sabir, Gaziantab Savaşının İç Yüzü, Ankara, 1952.

Vardar, Galip, İttihad ve Terakki İçinde Dönerler [S.N. Tansu, ed.], Istanbul, 1960.
 —, İttihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi [S.N. Tansu, ed.], Istanbul, 1975.

Yalcin, Hüseyin Cahit, Hatıralarım, Istanbul, 1946.
 —, Siyasi Anılar, Istanbul, 1976.
 —, Talât Paşa, Istanbul, 1943.
 Yalman, Ahmed Emin, Turkey in My Time, Norman, 1956.
 —, Turkey in The World War, New Haven, 1930.
 —, Yakın Tarihte Gördüklerim ve İşittiklerim, Istanbul, 1970.
 Yaman, Abdullah, Ermeni Meselesi ve Türkiye, Istanbul, 1973.
 Yazici, Nesim, Takvim-i Vakayi : Belgeler, Ankara, 1983.
 Yetkin, Hulusi, Gaziantep Savaşı : Hatıralarımdan Derlemler, Gaziantep, [t.y.].
 —, Gaziantep Tarihi ve Davaları, Gaziantep, 1968.
 —, Mehmet Salmaz, Gaziantep Savaşmasında Şehit Şahinin Yeri, Gaziantep, [t.y.].
 Yılmaz, Mustafa, Milli Mücadelede Yeşil Ordu, Ankara, 1987.
 Yurtsever, Cezmi, Ermeni Terörü Gelişmesi ve Analizi, Istanbul, 1987.

4.

*Ուրեմն՝ ահա՛ւասիկ, լո՛կ թուրք հեղինակներու, թուրք իշ-
 խանութիւններու, եւ զանազան անուններով ներկայացող թրքա-
 կան կազմակերպութիւններու, համալսարաններու, մշակութային
 եւ ընկերային հիմնարկներու, թուրք մամուլի եւ, աւելի՛ն, թրք-
 քական բանակի, սպայակոյտի, եւ զինուորական ծառայութենէ
 դադրած հրամանատարներու, պաշտօնէ քաշուած զօրավարներու,
 հանգստեան կոչուած, կամ պետական գրասենեակներէ հեռացած
 մեծ ու փոքր թուրք պաշտօնատարներու, նախարարներու եւ ե-
 րեսփոխաններու հրատարակած, գրած, յուշագրած կամ խմբա-
 գրած գործերով կազմուած ոչ-ամբողջական մէկ ցանկը այն մատ-
 եաններուն եւ մատենիկներուն, որոնք հեռուէն կամ մօտէն, այլ՝
 անպայման, կ'առնչուին հայ-թրքական յարաբերութիւններուն,
 Հայկական Հարցի դարավերջի արտայայտութեան եւ քսաներորդ
 դարու առաջին երկուքուկէս տասնամեակին զգեցած ահաւոր ա-
 րիւնումներուն, սպանդներուն եւ ջարդերուն: Իրականութեան*

մէջ՝ 454 հատոր ու հատորիկ հաշուող այս ցանկին փոքր մէկ քըն-
նութիւնը պիտի ի յայտ բերէ, որ անիկա կը պարունակէ 374 ա-
նուն գիրք՝ 209 անհատ հեղինակի եւ 21 խմբագրի գրիչէն եկած։
Յանկն իրմէ ներս ունի առկայութիւնը երկու այլ գործերու ալ՝
որոնցմէ քիւրտ է մէկուն հեղինակային պատկանելութիւնը, մինչ
երկրորդի պարագային՝ անոր պատկանող հաւաքական հեղինա-
կութեան մէջ կը նշուի անունը հայու մը⁽⁸⁰⁾։ Այս բոլորէն ան-
կախ՝ կան տակաւին 56 անուն գիրքեր, որոնց ետին կը կենան
թրքական իշխանութիւններուն հետ անոնց թիկունքն ու պաշտ-
պանութիւնը եւ մանաւանդ՝ անոնց նիւթական նպաստը վայելող
22 կազմակերպութիւններ, միութիւններ եւ հաստատութիւններ,
առաւել՝ կան քանի մը համալսարաններ նաեւ, որոնք չեն ուշա-
նար պար բռնելու թուրք իշխանութիւններու եւ իշխանավարու-
թեան նուազած ու պարտադրած նուազին ու եղանակին հետ։ Իրաւ
է, որ այս բոլորին մէջ կան մարդեր, որոնց անունն որպէս հեղի-
նակի՝ կը յիշուի լո՛ւկ մէկ անգամ մատենագիտական ոչ-լրիւ այս
ցանկին մէջ, մինչ կան ուրիշներ ալ՝ որոնց ներկայութիւնը ցան-
կէն ներս կը նշուի առկայութեամբ բազմաթիւ գործերու։ Այժմ
անհրաժեշտ է այս վերջիններէն հոս յիշել անունները թիւրքալա
Աթալէօվի որ իր անունին կպած ունի վերնագիրը 25 հատորի եւ
հատորիկի, որոնցմէ ոմանք՝ կրկնա՛կ հրատարակութեամբ, Պիլալ
Շիմշիրի՝ որ հեղինակն է տասն անուն գործի, Ճեմալ Քութալի
եւ Սալահի Ռամատան Սոնիէլի՝ որոնք իրենց պատմարանի եւ
պատմագրի անունին ունին ինն եւ 12 հատոր եւ հատորիկ յաջոր-
դարար, եւ Չօրավար Քիւրթիմ Գարապեքիրի՝ որուն գրիչէն կու-
գան յուշագրական մեծ ու փոքր եօթը գործեր։ Թուրքիոյ բռնատէր
եւ ապա նախագահ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթիւրքի հաստատու
նութուգը⁽⁸¹⁾ Անգարայի մէջ 1927-ի իր առաջին տպագրութենէն
ետք ունեցաւ եօթը այլ հրատարակութիւն, որոնցմէ մէկն անգլե-
րէնով՝ 1927-ին իսկ։ Այս հրատարակութիւններէն մէկը՝ նութուգն
ընդգրկեց երկու, մինչ ուրիշ մը՝ երեք հատորի մէջ։ Սիւրէյեա
Շեւքէթ Ալտեմիրը, Սինա Աքչընը, Միմ Քեմալ Էօքէն, Հիւսէին
Ճահիա Եալչընը, Ահմէտ Էմին Եալմանը եւ Հուլուսի Էթքինն ու-
նին երկուքական գործ։ Շինասի Օրէլն առանձինն հրատարա-
կելէ ետք երեք գործ՝ Սիւրէյեա Եուճայի համագործակցութեամբ
լոյսին տուաւ չորրորդ մըն ալ։ Քիւրթուրան Կիւրիւնը չմնաց ա-
ռանձին, եւ տարբեր թուականներու, ուրիշներուն նման, իր Հայ-
կական Թղթածրարը լոյսին տուաւ անգլերէնով, Փրանսերէնով եւ
թրքերէնով⁽⁸²⁾, Ինայէթուլլահ Էօքբայան իր մէկ գործը՝ Փրան-
սերէնով եւ թրքերէնով, Ռուսթէմ պէյը՝ Փրանսերէնով եւ անգլե-

րէնով, իսկ Սոնիէլը՝ անգլերէնով, ֆրանսերէնով, թրքերէնով եւ արաբատառ օսմաներէնով: Այս բոլորին մէջ, սակայն, Աթայէօվը մնաց միա՛կը, որուն գործերը լոյսին տրուեցան թրքերէնով, անգլերէնով, ֆրանսերէնով, իտալերէնով եւ սպաներէնով, որոնց մէջ հետաքրքրական կը մնայ եւ միա՛կը՝ 1981-ին Անգարա հրատարակուած իր Հայկական Հարցը — Մատենագիտութիւն⁽⁸³⁾ գործը: Այս բոլորը չեն նշանակեր, որ միայն նշուած այս անուններն են հեղինակները ոչ-ամբողջական այս մատենագիտութեան այլալեզու հրատարակութիւններուն: Ցանկին վրան նետուած փոքր ակնարկ մը իսկ աւելի քան բաւ պիտի ըլլայ հրապարակ քաշելու համար անունները բազմաթիւ թուրք այլ հեղինակներու:

Ի դէպ՝ 374 անուն հաշուող մեծ ու փոքր եւ զանազան լեզուներով արտայայտուող այս գործերէն կը պակսին հրատարակութեան թուականը եօթին, պարզօրէն անոր համար որ մեզի համար կարելի չէ եղած ճշդել զայն, մինչ մէկն ալ աւարտաճառ մըն է, զոր Մեհմէտ Փուատ ներկայացուց Սթրազպուրկի համալսարանին⁽⁸⁴⁾, ամբողջացնելու համար պահանջները վարդապետական իր աստիճանին. յետագային էր միայն որ կիւթեմպերկի գլանէն անցաւ այս գործը:

Սակայն ինչպէ՛ս որ ալ ներկայանայ հեղինակային պատկանելիութիւնը այս գործերուն՝ անոնցմէ 260 հատին լեզուական պատկանելիութիւնը կու գայ արդի թրքերէնէն, 17-ինը՝ արաբատառ օսմաներէնէն, 54-ինը՝ անգլերէնէն, 34-ինը՝ ֆրանսերէնէն, հինգինը՝ գերմաներէնէն եւ չորսինը՝ սպաներէնէն: Երկուքական են հայերէնով⁽⁸⁵⁾, լեհերէնով, եւ այլ լեզուներով եղողները, մինչ կան երկուքական գործեր անգլերէն-թրքերէնով եւ անգլերէն-ֆրանսերէն-գերմաներէնով, եւ երեքական գործեր ալ, որոնք որպէս արտայայտչամիջոց միասնաբար կ'օգտագործեն անգլերէնն ու ֆրանսերէնը կամ՝ անգլերէնը, ֆրանսերէնը եւ գերմաներէնը: Այս բոլորէն ետք կայ նաեւ մէկ գործ, որ միասնաբար կ'օգտագործէ անգլերէնը, ֆրանսերէնը, արդի թրքերէնը եւ արաբատառ օսմաներէնը:

Բայց տակաւին անհրաժեշտ է հոս յիշել, թէ տուեալ 454 հատորներէն ներս կայ գործ մըն ալ, որուն անգլերէն է լեզուական արտայայտութիւնը՝ սակայն ամերիկեան եւ թրքական՝ հեղինակային պատկանելիութիւնը⁽⁸⁶⁾. Կան մէկ քիւրտ եւ երկու տէօմմէ եւ երկու հայ հեղինակներ նաեւ, իսկ մէկ հոգի ալ՝ աւստրիացի⁽⁸⁷⁾:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ միմիայն թուրք հեղինակներու եւ թրքական այլազան հաստատութիւններու կնիքը

կրող այս 454 անուն հատորի տպագրութեան թուականներուն փոքր մէկ քննութիւնը աներկբայ կերպով ցոյց պիտի տայ այլ պատկեր, որ այժմ մտածելու կը մղէ ուսանողը Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին: Արդարեւ՝ թրքական այս գործերուն ցուցակը կազմելու եկած առաջին գործը որ պաշտօնական մէկ խօսքն է Օսմանեան Կայսրութեան երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն, եւ առ այդ՝ դարասկիզբին իշխանութեան տիրացած Երիտասարդ Թուրք Կուսակցութեան, օսմանեան սուլթանութեան եւ թուրք ամբոխին 1909-ի Ապրիլին Կիլիկիոյ մէջ հայերու դէմ կազմակերպուած ջարդերու մասին⁽⁸⁸⁾, առնուած է որպէս մեկնակէտ⁽⁸⁹⁾: Կարելի էր սկսիլ դարասկիզբէն, սակայն այդ պարագային ստիպուած պիտի ըլլայինք տարածուելու եւ մենք մեզ գտնելու փակ դուռներուն առջեւ Երլտրզի արխիւներուն, որոնք, աւա՛ղ, այսօր իսկ երբ սկսած են հազիւ թէ գալ լոյս աշխարհ՝ թերի են այդքան, կեղծ եւ անհասանելի: Անոր յաջորդող ութուկէս տասնամեակը վերածեր ենք իրարայայորդ ժամանակահատուածներու, որոնք սկզբնական քառասնամեակին համար կը յատկանշուին 1909-1915, 1916-1922, 1925-1945 եւ 1947-1955 տարիներն ընդգրկող հատածումներով, մինչ յիսունական թուականներու կէսերէն սողին՝ ժամանակը բաժնուած է տասնամեակներու՝ մեկնակէտ ունենալով Հայկական Տասնհինգի յիսնամեակին, վաթսուներամեակին, եօթանասունամեակին եւ ութսունամեակին յաջորդականութիւնը ժամանակէն ներս: Ժամանակի տեւողութեան այս հատածումը սերտօրէն կ'առնչուի հայու հոգեխառնութեան, Հայկական Տասնհինգով պատճառարանուած կորուստներու արժեւորումին, հայկական ինքնագիտակցութեան զարթօնքին եւ այդ վերջինէն յառաջացած պահանջատիրութեան, այդ պահանջը աշխարհին բարձրադասակ հասցնելու ճիգին, եւ առ այդ՝ զէնքի եւ ուժի օգտագործումին եւ թուրք արիւնի վաթումին եւ այս բոլորին դէմ յանդիման թրքական անհատական, հաւաքական թէ պետական հրատարակութիւններու ածի մագլցումին: Ի դէպ՝ որքան որ կը բարձրանայ ձայնը Հայ Սփիւռքին եւ կը դառնայ լսելի միջազգային մամուլէն եւ արեւմտեան պետական եւ դիւանագիտական շրջանակներէն եւ ատեաններէն՝ նո՛յն համեմատութեամբ, եւ զուցէ նաեւ աւելի, կը բարձրանայ եւ կը խորանայ յամառութիւնը թուրք իշխանութիւններուն, կը բազմապատկուին ճիգն ու խօսքը թուրք պատմարանին, խժալուր եւ ազմկարար կ'ընծայուին ճիշն ու աղաղակը մամուլի թուրք ներկայացուցիչին, եւ տենդագին կը դառնայ մագոգումը Անգարայի մարդերուն եւ դիւանագիտութեան: Թրքական կողմի այս իստամուժին մէջ այժմ հազիւ թէ

կարելի է հանդիպել Միմթագ Սոյսալի, Ալի Քեմալ պէյի, Իսմայիլ Պեշիքճիի եւ Թանէր Ագչամի անուններուն, որոնք Վահագն Տատրեանի իսկ բնորոշումով՝ «ցանցառ փայլատակումներ են մոայլ երկնակամարի մը մէջ»⁽⁹⁰⁾:

Մենք, սակայն, չենք որոշած տալ մէկ պատուժը հայ-թըրքական յարաբերութիւններուն ա՛յս երեսին: Այժմ կը բաւէ միայն ըսել, թէ թուրք հրատարակութիւններէն կազմուած մատենագրատական ոչ-ամբողջական այս ցանկը ցոյց կու տայ, որ 1908-1915 ինկող ժամանակահատուածն ունի 11 հատոր, որոնց գրեթէ բոլորն ալ կը դրսեւորեն հիմնական եւ ընդհանուր մէկ նկարագիր, եւ առ այդ կը ներկայացնեն օսմանեան իշխանութիւններուն մերթախնայտ եւ յաճախ քողարկուած քաղաքական վարքագիծը հայ տարրին դէմ, ի՞նչ փոյթ որ այդ միեւնոյն իշխանութիւնները ի ժամու եւ ի տարածամու յայտարարեն թէ չունին մասնաւոր կեցւածք եւ քաղաքականութիւն հայութեան դէմ⁽⁹¹⁾: Ի՛նչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ այս 11 հատորները կու գան գծելու նախատասնհինգեան հոգեբանութիւնը եւ աշխարհավարութիւնը եւ անոնց հիմք ու հէնք ծառայող դրութիւնը Օսմանեան Աշխարհին:

Առաջին այս հատուածին յաջորդող ժամանակահատուածը որ կ'ընդգրկէ միջոց մը լոկ եօթը տարիներու՝ կը նշէ առկայութիւնը 37 անուն գիրքի: Փոքր էջք մը, սակայն, բովանդակութենէն ներս այս գործերուն՝ պիտի ցոյց տայ, որ անոնց բոլորն ալ կը միտին արդարացնել եղածն ու կատարուածը: Հոս տակաւին բացակայ են այնպիսի՝ գործեր, որոնք կարող ըլլան իջնելու խորերը դէպքերուն, պեղել ալքերն անոնց, լուծել ու վերլուծել անոնց տուն տուող պատճառներն եւ իսկութիւնն անոնց, դատել ու վճռել, լոյսին բանալ ինչո՞ւն եւ ի՞նչպէսը եղածին ու պատահածին, եւ հիմնաւորել այսպէս կոչուած «պատահարներն» ու «դէպքերը»: Ընդհակառակը՝ հոս տրուածները կը ճգնին խեղաթիւրել եղածները, նենգափոխել փաստերը, ու կեղծել իրականութիւններ, որոնք այդքա՛ն բարձրաճայն են յայտարարուած ժամանակակից եւ ականատես պաշտօնական, մարդասիրական, զինուորական եւ բազմաթիւ այլ տեսակի եւ որակի մարդերու կողմէ, եւ ստեղծել բան մը որ չունի գոյութիւն եւ չի կրնար առկայութեան կոչուիլ յետագոյն չրջանի մը գրուած «յուշագրական», «պատմագրական» ու «պաշտօնական» գործերով:

Յաջորդ չրջանը կ'ընդգրկէ քսանամեակ մը, որուն կարկինը կը բացուի 1925-էն 1946-ի վրայ, եւ կը ներկայանայ առկայութեամբ 42 անուն գիրքի: Հոս թուրք իշխանութիւնները, միտքը,

պատմագրութիւնն ու մամուլը հազիւ թէ կը գրադին հայկական հարցերով, որոնք արդէն իսկ կը նկատուին շարքէ դուրս եկած, եւ թագուած՝ երէկի մութին մէջ եւ խաւարին: Արդարեւ՝ անոնք անգոյ են հանդիպակաց կողմին համար եւ կը պատկանին երէկին, իսկ չկա՛յ այդ երէկը՝ անվերադարձ մեկնումովը սուլթանական աշխարհին, Նալիֆայութեան, երիտասարդ-թուրք իշխանավարութեան եւ հայրենաբնակ հայութեան: Իրականութեան մէջ՝ թուրք ազգայնական շարժումը, որ հիմա ծանօթ է Քեմալականութիւն ստորոգումով՝ կը փորձէ ինքզինք խզել այդ երէկէն, անոր զաղափարաբանութենէն, անոր գործելակերպէն, եւ գայն մարմնաւորող, նիւթականացնող, եւ անոր շունչ ու հոգի տուող մարգերէն, ի՞նչ փոյթ որ այս նոր շարժումն ըլլայ ուղղակի մէկ ծրնունդն ու շարունակութիւնն այդ զաղափարաբանութեան, անոր գործելակերպն ըլլայ անշեղօրէն ժառանգուած անոր երէկէն, շարժումին գլուխը կեցողներն ընդհանրապէս եկած ըլլան անոր նախկին շարքերէն, մերթ հաղորդակցութեան եւ կապի մէջ գտնուին այժմու քաղաքական ղեկավարութեան հետ, եւ յաճախ ըլլան նոյնինքն մարդերն այդ հեռացած երէկին⁽⁹²⁾: Իրականութեան մէջ՝ քեմալական եւ թուրք-ազգային այս շարժումին մարդերը կը փորձեն վերականգնել ու վերակերտել Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին պարտուած, գետնաքարչ ինկած ու քայքայուած թրքութիւն մը, նոր աւիչ, արիւն եւ աւիւն ներարկել անոր, ու գայն ընծայել թթխմորը բոլոր ազգերուն եւ մշակոյթներուն, բոլոր լեզուներուն եւ քաղաքակրթութիւններուն, եւ բոլոր իշխանավարութիւններուն, իշխանութիւններուն եւ կրօններուն⁽⁹³⁾: Առաւել՝ անոնք կը ջանան այս անգամ դուրս մնալ աշխարհաւեր բախումներէն եւ քաղաքականութիւն ու դիւանագիտութիւն խաղալ: Այս կացութեան մէջ է, որ 1943-1946-ի պարագրումէն ներս ինկող քանի մը տարիներու ընթացքին թուրք քաղաքական միտքը, մերթ պատմագրութիւնը եւ յաճախ յուշագրութիւնը կը մատչին Հայկական Տասնհինգին եւ հրապարակ կը դնեն 16 անուն գործ, որոնք հեռուէն կամ մօտէն, եւ ուղղակի կամ հպանցիկ աղերս մը կը պահեն Հայկական Հարցին եւ անկէ յառաջացած Հայկական Տասրնհինգին հետ:

Երկրորդ յետ պատերազմեան ժամանակն ընդգրկող հատուածը, որ 1947 եւ 1955 թուականներով կը շրջանակուի՝ կը կրէ արձագանգները պատերազմի վերջին օրերուն եւ ապա անոնց յաջորդած շրջանին Սովետական Միութեան ձեւակերպած հողային պահանջներուն, եւ այդ բոլորէն ծաւալող թուրք հոգիի եւ արիւնի փոթորկումներուն: Այսօր աւելի քան յստակ է ինչո՞ւն այս

«պահանջներուն», որոնց ետին գտնուող ազգային հաւաքակա-
նութիւնը միշտ չէ որ հայութիւնն է: Կայ նաեւ վրացին: Այսու-
հանդերձ՝ սովետներուն կողմէ իսկ շուտով լքուելիք այս պահանջ-
ներն են որ կը մղեն Անգարայի իշխանութիւնները շատ աւելի զօ-
րաւոր կերպով թիկունք կանգնելու Անգարայի Թուրք Պատմու-
թեան Հետազօտական Կազմակերպութեան եւ զայն վերածելու
կէս-նախարարութեան նմանող բանի մը, իր հրատարակչական
զանազան մարմիններով, գրական, գիտական եւ այլ ձեւի հրա-
տարակութիւններով եւ թուրք գիտնականներու, պատմաբաններու
եւ պատմագիրներու, եւ ինչո՞ւ չէ՝ յաճախ ալ ոչ-պատմագէտնե-
րու հոծ բազմութեամբ: Ահա թէ ի՞նչպէս՝ լո՛կ ինն տարի ընդգրկող
հատուածի մը տեւողութեան հրապարակ կու գան ՉԱ անուն գոր-
ծեր, որոնք այժմ ամփոփուած կը մնան յուշագրութիւն, ուսում-
նասիրութիւն, ակնարկ, պատմագրութիւն եւ այլ գլխանոցներու
ներքեւ: Իրաւ է, որ անոնք մերթ կը խօսին հայ-թրքական յարա-
բերութիւններու մասին, սակայն առհասարակ կը մնան ընդհան-
րութիւններու սահմաններէն ներս եւ մի՛շտ ալ կը մոռնան, կա-
մաւոր կերպով կը մոռնան այն բոլորը, որոնք պատճառ հանգի-
սացան հայուն արիւնումին, քայքայումին եւ անոր հող հայրե-
նիին կորուստին: Ընդհակառակը՝ անոնք կը խօսին միայն թուր-
քին եւ անոր երէկին ու պատմութեան, անոր հերոսացումներուն
եւ յաղթանակներուն, ապա՝ Համաշխարհային Առաջին եւ Երկ-
րորդ Պատերազմներուն, եւ մանաւանդ անոնց առաջինով յառա-
ջացած՝ թուրք աշխարհի ներքին փլուզումին, եւ այդ իրականու-
թենէն ծնած Նոր Թուրքիոյ, նոր թուրքին, թուրք աշխարհի ճար-
տարարուեստականացումին, եւ պատերազմէն ետք ստեղծուած եւ
զոյութեան կոչուած նոր աշխարհին եւ դրութեան մէջ նոր թուրքի
տեղին ու դերին մասին:

Երկրորդ յետպատերազմեան շրջանն իր պաղ պատերազ-
մով, մեծերու անգէն բախումներով, զինուորական ու տնտեսա-
կան նոր դասաւորումներով, մեծապետական ու աշխարհակալա-
կան եւ զաղափարաբանական նոր նկրտումներով պահն է նոր ճա-
կատումներու, որոնց մէջ, ինչպէս թուրքն ի՛նք, հա՛յն ալ կը հա-
ւաքէ ինքզինք, կը փորձէ ինքզինքն ըլլալ, գալ ազգային եւ պատ-
մական ինքնագիտակցութեան, եւ ճայն բարձրացնել իր հասկցած
ձեւով եւ ի նպաստ իրեն: Տեղի կ'ունենայ փորձ մը տուն դարձի,
որ, սակայն, աւելի ցաւ է եւ մորմոք, եւ աւելի եւս կսկծալի կ'ըն-
ծայէ տառապանքը իր երէկի կորուստին: Հոգեփոխութիւն մը ակ-
ներեւ է արդէն, այսուհանդերձ՝ տակաւին սպասողական երեւոյթ

մը կը պարզուի գոնէ ժամանակահատուածի սկզբնական շրջանին: Սակայն այս տասնամեակը, որ կը պարագծուի շրջանակովը 1956 եւ 1965 տարածուող ժամանակահատուածով՝ յղի է հայ խմբային եւ հաւաքական յոյգերով եւ խլրտումներով, հոգեկան զարթոնքով եւ դէպի արթնութիւն եւ անկէ դէպի ազգային գիտակցութիւն տանող փոթորկումներով եւ բռնկումովը հայուն երբին խարոյկներուն, իմացական արտայայտչականութեամբ, մտաւորական եւ գեղարուեստական դրսեւորումով, հայու ինքնութեան հաստատումով եւ մանաւանդ՝ պահանջատիրութեամբը իրմէ խլուած ժառանգին եւ մերժումովը իրեն պարտադրուած կորուստներուն: Ահա թէ ինչպէ՞ս անիկա, հա՛յը, կը կանգնի ոտքի ու քայլ կ'առնէ դէպի նշումը Հայկական Տասնհինգի յիսնամեակին, զարթնա՛ծ կէս դարեայ իր թմբիրէն՝ անիկա գոյութեան կը կոչէ ազգային մարմիններ, Հայկական Հարցի հետապնդումի կազմակերպութիւններ, Հայ Հողային Դատի Հետապնդման Կեդրոնական Յանձնախումբեր եւ նոյնանման եւ նոյնանուն բազմաթիւ այլ խմբաւորումներ, որոնց քիչ մը ամէն կողմ գոյութեան կոչուիլն իսկ անակնկալօրէն ուշքի կը բերէ թուրքն ընդհանրապէս եւ Անգարայի իշխանաւորները մասնաւորապէս, ու կը մղէ զանոնք վերահասու դառնալու թէ բան մը սկսեր է խլրտիլ հայէն ներս, եւ թէ վերջնական չէ եղած լուծումը Հայկական Հարցին՝ կարծեցեալ լուծումովը հայ ժողովուրդին: Ու դիմագրաւել կարենալու համար սկսուած Հայկական սա խլրտումը՝ Անգարան շարժումի կը դնէ պետական, դիւանագիտական եւ քարոզչական ամբողջ մեքենայ մը, ու ձայն կը բարձրացնէ ի ժամու եւ ի տարաժամու: Այսպէ՛ս է որ թրքական մամուլին էջերը ողողելու կու գան թղթակցութիւններ, ակնարկներ, յուշագրութիւններ, դարաններու մէջ թօշնած ու դալկացած գիրեր ու նամակներ, վկայութիւնները ներկան եւ անցեալն անյայտ մարդերու եւ կիներու, եւ հակահայ բաջաղանքներ, որոնց միանալու կու գան 39 անուն մեծ ու փոքր գործեր նաեւ, որոնք մերթ սերտօրէն առընչակից կը մնան հայուն օսմանեան օրերուն եւ երբեմն մաս կը կազմեն օսմանեան եւ արդի պատմագրութեան գիտական արտայայտութեան, ու կը մնան յենած «փաստերու» վրայ եւ «փաստարկումի», եւ «փաստաթուղթերու» վրայ եւ «վրկայութիւններու»: Այսուհանդերձ՝ անո՛նք ալ, այս գործերն ալ, ընթերցողին կը ներկայանան որպէս պատճառաբանութիւնն ու արդարացումը թուրքին կողմէ հայուն դէմ ի գործ դրուած խրժողութիւններուն, տարադրումին եւ սպանդին, ու կ'ընծայեն պաշտպանողականը երէկի թուրք ոճրագործութեան եւ ոճրագործներուն, ցեղասպանութեան եւ ցեղասպաններուն:

Հայկական Տասնհինգի յիսնամեակի նշումին յաջորդող ժամանակահատուածին է որ թափ կը ստանայ ամէն բան՝ ի՞նչ փոյթ որ տակաւին իրարու կը հակադրուին հատուածները հայութեան ամբողջական էութեան եւ լրացուցիչ մասերն անոր հաւաքական մարմինին: Ի՞նչ որ ալ ըլլան հայուն ազգային կեանքը յուզող խնդիրները, կրօնական եւ հատուածամտական արեւելումները, հայրենական եւ գաղափարական հատածումները՝ շուտով, շա՛տ շուտով յստակ եւ անմերժելի կը դառնայ մէկ ճշմարտութիւն թուրքին համար եւ անոր աշխարհափարութեան — մէկ անգամի համար հայը միակամ է մէ՛կ հատիկ հարցի շուրջ, իսկ այդ մէկը, անտարակոյս, անդրդուելի պահանջատիրութիւնն է հայուն երէկին եւ այդ երէկը կարելի ընծայող հող հայրենիին: Այս իրականութեան հակադարձելու համար է որ ոտքի կը կանգնին թրքական իրարայաջորդ իշխանութիւնները՝ իրենց նպատակէն եւ առաջադրանքէն վրիպեցնել կարենալու համար արեւմտեան դիւանագիտութեան եւ միջազգային կազմակերպութիւններուն դուռերն ու դարպասները թակելու սկսած հայկական ամէն յուշագիր եւ պահանջագիր:

Այսպէ՛ս է, որ 1966-1975 տարածուող տասնամեակին՝ թուրք մամուլն ու պատմագրութիւնը, թրքական իշխանութիւններն ու անոնց բարոյական թիկունքը եւ տնտեսական աջակցութիւնը վայելող կազմակերպութիւնները պատմութեան ուսանողին, դիւանագիտական աշխարհին, քաղաքական մարդուն եւ միջազգային մամուլի սեղանին կը հասցնեն 66 անուն գործ, որոնց մեծամասնութիւնը պայքարի զէնք մըն է հակադարձելու համար տակաւ թափ ստացող շարժումի մը, որ դրսեւորում կը գտնէ Հայաստանի Ազատագրական Հայ Գաղտնի Բանակին, Հայկական Ժողովրդային Ծարժումին, Հայկական Յեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկներուն, եւ նոյնանման յայտնի եւ անյայտ գանազան կազմակերպութիւններու միջոցով⁽⁹⁴⁾: Իրաւ է, որ տակաւին ամբողջական չէ այդ դրսեւորումը, այսուհանդերձ՝ անիկա արդէն իսկ իրագործեր է հակաթուրք երեք ձեռնարկ 1973-ին եւ վեց ուրիշներ՝ 1975-ին:

Ա՛լ շիկացումէ շիկացում մեկնող ընթացք մըն է նկարագիրը եօթանասունական թուականներու կէսէն անդին երկարաձգուող ժամանակին, որուն ընթացքին հրապարակ կ'իջնեն թուրք իշխանութիւններուն հետ թրքական մամուլը, գիտական թէ՛ հետազոտական հաստատութիւնները, մեծ ու փոքր առաջնորդները, ազգայնական եւ թուրանական ղեկավարները, թուրք պատմագրու-

թիւնը, հաղորդակցութեան եւ լրատուութեան բոլոր միջոցները, եւ նոյնիսկ՝ թուրք անհատը: Սա շիկացումին յաջորդող մթնոլորտը պահն է գրգռութեան յաճախանքին, սուտին եւ նենգափոխումին, յերկրանքին եւ սպառնալիքին, ուրացումին եւ մերժումին: Ա՛յ կը վերնայ ամէն խտիր միջոցներու միջեւ: Հայկական իւրաքանչիւր շարժում, իսկ այդ մէկը կ'ընծայուի աշխարհալուր, կուզայ իմաց տալու թէ սկսեր է բան մը փոխուիլ երէկի հայէն ներս եւ անոր գործելակերպէն, թէ հայկական դասական կուսակցութիւններէն վեր եւ անոնցմէ դուրս կայ այլ ուժ մը որ երիտասարդ է եւ յախուռն, որ գիտէ օգտագործել առիթները եւ շմուշ ձեռնածալ եւ ազերսարկուի գիրքով, որ գիտէ պատեհ առիթով մը դուրս գալ թղթեայ շերեփի մը հոգեբանութենէն եւ անհրաժեշտ պարագային՝ հարուածել, թէ մոռացումի զամբիւղէն ներս նետուելու համար չէ Հայկական Տասնհինգը, եւ թէ այսօր մարդեր համարատու են երէկ իրենց կատարածին եւ այսօր իրենց ուրացածին համար:

Այս կացութեան մէջ է, որ հրապարակ կու գան, թուրքն ու իր կաշառատուութիւնը, կը կազմակերպուի վանտալական քանդումը պատմական յուշակոթողներուն եւ սկզբնաղբիւրներուն, ու կը փճացուին այն բոլորը որոնք կրնան վկայել երէկի մասին: Արեւմտեան հիմնական ու վարկ վայելող համալսարաններու մատենադարաններէն եւ գրադարաններէն անընկալելի կերպով կ'անհետանան հաւաքածոները Հայկական Տասնհինգին առընչուող գործերուն⁽⁹⁵⁾, կը չքանան բոլոր այն թուղթերն ու վկայութիւնները եւ նոյնիսկ գիրքերու այն էջերը՝ որոնք կարող են լոյս սփռել հայուն մեծ տառապանքին վրայ⁽⁹⁶⁾: Նոյնհետայն «կը գնուին» ոմանք արեւմտեան մամուլի աշխատակիցներէն, թղթակիցներէն եւ խմբագիրներէն: Կը գնուին օրաթերթերու ամբողջական էջեր հակահայ քարոզչութեան համար: Ի վերայ այս ամենայնի՝ կը գնուին նաեւ արեւմտեան պատմաբաններ եւ պետական ներկայացուցիչներ⁽⁹⁷⁾: Այս բոլորէն ետք՝ այժմ անհրաժեշտ է հաստատել, թէ կը կատարուի լուռ ու զաղտնի, եւ մերթ անսթող հետապնդումը ընդհանրապէս պատմութեան եւ մասնաւորապէս Հայկական Տասնհինգի հայ ուսանողներուն⁽⁹⁸⁾: Սակայն մամուլին, հեռատեսիլին, ձայնասփիւտին եւ օտար գիրքի ու գրականութեան թերի ձգածը կու գան ամբողջացնելու Պոլիսն ու Անգարան: Ահա թէ ինչպէ՞ս խելայեղ թափ ստացած Կիւթեմպերկեան մամուլը թուրք իշխանութիւններուն եւ պատմագրութեան՝ միայն 1976-1985 տարածուող տասնամեակի ընթացքին թուրք եւ օտար ընթեր-

ցողի սեղանին կը հասցնէ 133 անուն զիրք ու զբոյս, եւ մատեան ու մատենիկ, որոնց 104-ը լոկ 1982-1985 տարիներն ընդգրկող ժամանակահատուածին:

Այսօր քննարկումի նուազագոյն փորձն իսկ 133 անուն հաշուող այս գործերուն, որոնցմէ ոմանք ունին մէկէ աւելի վերհրատարակութիւն, պիտի բաւ ըլլայ ցոյց տալու թէ թուրքն ա'լ դուրս է եկեր իր նախապէս հրատարակած գործերուն նկարագրային ընդհանրութիւններէն, քսանական թուականներէն ի վեր անոնց ողն ու ծուծ ծառայելու կոչուած պատճառաբանութիւններու եւ արդարացումներու ա'լ անիմաստ ընծայուելու սկսած կրկնութիւններէն եւ ինքնակրկնումէն եւ մանաւանդ ա'յն յերիւրանքներէն, զորոնք ա'լ կը ճանչնայ քիչ մը ամէն մարդ, եւ կը փորձէ ըլլալ գիտական, գոհացնել պահանջները արդի պատմագրութեան, եւ յենուկ սկզբնաղբիւրներու եւ փաստաթուղթերու տուեալներուն վրայ, մանաւանդ բրիտանական եւ օսմանեան արխիւրներէն եկողներուն, մոռցած՝ գերմանական եւ աւստրիականները, եւ այդ ձեւով փաստել թէ ա'յլ բան կ'ըսեն այդ վկայութիւնները եւ ուրիշ բան՝ դիւանագիտական, դեսպանական եւ հիւպատոսական թուղթերն անոնց հաւաքածոներուն:

Սակայն այժմ քննական բաղդատութիւն մը դիւանագիտական այս թուղթերէն ոմանց բնագիրներուն եւ պատմութեան թուրք ուսանողի օգտագործումին յանձնուած անոնց թրքերէն թարգմանութեան՝ պիտի ցոյց տայ անշափելի այն խեղաթիւրումը, նենգափոխումը, կտրատումն ու գրաքննութիւնը, ո՛չ՝ նոյնիսկ յօշոտումն անոնց եւ աղաւաղումն անոնց տուեալներուն, ի նպաստ Հայկական Տասնհինգին եւ զայն յառաջացնող եւ նախորդող յիսնամեակի մը թրքական վարկածին⁽⁹⁹⁾, որ կը պնդէ թէ հայը հանւեցաւ իր ապրած շրջաններէն պարզօրէն անոր համար որ Կովկասի մէջ անիկա հարուածեր էր թրքական բանակը, իսկ Կիլիկիոյ մէջ եւ Արեւմտեան Անատոլուէն՝ որովհետեւ անիկա գործակցեր էր Օսմանեան Կայսրութեան արեւմտեան թշնամիներուն հետ: Իրականութեան մէջ՝ ինքնապաշտպանութիւն էր կատարածը երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն: Տակաւին, ըստ թուրքին, թրքական սա հակադարձութիւնը, որ օրինական էր այդքա՛ն, չզիմեց խժոժութիւններու, եւ թուրքը հայուն հետ վարուեցաւ վեհանձնօրէն եւ մեծոգի, եւ մանաւանդ՝ հայրաբար ու պաշտպանեց զայն եւ տեղափոխեց պատերազմի ճակատներէն հեռու՝ աւելի ապահով վայրեր, ու եթէ պատահեցան խժոժութիւններ, մահ ու սպանդ՝ անոնք արդիւնքն էին անուպայ խուժանին, քիւրտերուն եւ բնութեան ուժերուն⁽¹⁰⁰⁾:

Այս ժամանակահատուածի գործերուն մէջ է որ, ի ժամու եւ ի տարածամու, կը յեղյեղուին լեզուական եւ իմացական տարբերակներն արարերէնէն օսմաներէնին անցած քեհեհիբ բառին, որ թրքական վերլուծումի վերջին հանգրուանին կը զգենու բովանդակութիւնը «տեղափոխութեան» եւ ո՛չ թէ «բռնագաղթի»: Ըստ այս վարկածին, ինչպէս կը հաստատէ Քրամուրան Կիւրիւն, «քեհեհիբ բառն արարերէն ըլլալով՝ կուգայ հիմերէք արմատէն, [եւ] կը նշանակէ «գաղթել տալ», այսինքն՝ տեղափոխել: Իսկ տեղափոխութիւնը չէր ենթադրեր ջարդ եւ սպանդ: Անշուշտ՝ այժմ կարելի չէ ուրանալ, թէ այդ տեղափոխութեան ատեն պատահեցան խժոժութիւններ, որոնց համար պատասխանատու չէին իշխանութիւնները, որովհետեւ անոնք կատարուեցան անոպայ տարրերու կողմէ, իսկ անոնք՝ այդ անոպաները յանձնուեցան պատերազմական ատեան եւ կրեցին իրենց պարտ ու պատշաճ պատիժը»⁽¹⁰¹⁾:

Յաջորդ իննամեակն է, սակայն, որ պիտի գծէ իսկական պատկերը հայ-թուրք յարաբերութիւններուն եւ զանոնք ներկայացնել նկրտող թուրք պատմագրութեան, այդ վերջինն իրագործող եւ գիտնականի քղամիզն ուսած թուրք պատմագիրին, թուրք իշխանութիւններուն հետ այդ պատմագիրին անվերապահ, թթու եւ քացիած ազգայնամոլութեան եւ այդ վերջինը դրսեւորող անոր կեցուածքին, եւ նոյնիսկ՝ ցեղազաշտական եւ թուրանական անոր փոթորկումներուն: Թուրք արդի պատմագրութիւնը կ'անգիտանա՞ իրականութիւնները, թէ ոչ կը մերժէ ընդունիլ ճշմարտութիւնները: Հիմա մենք չե՛նք որ պիտի պատասխանենք այս հարցումին: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ 1986-1994 երկարող ինն տարիները աւելի քան բաւ են որ Կիւթեմպերկի գլանէն անցնին 102 անուն հատոր ու հատորիկ, որոնցմէ ոմանք՝ բազմաթի՛ւ անգամներ: Փոքր էջք մը 102 անուն հաշուող այս գործերէն ներս՝ պիտի բաւ ըլլայ հաստատելու թէ անոնք ուղղակի մէկ շարունակութիւնն են 1982-ին սկսուած հակահայ թրքական յորձանքին եւ քարոզչական արշաւին: Արդարեւ՝ զանոնք նախորդող շրջանին մէկ քննութիւնը ցոյց կու տայ թէ Պոլսոյ, Անգարայի եւ այլ վայրերու մէջ յաջորդաբար լոյս տեսան 23 անուն գիրք 1982-ին, քսանական՝ 1983-ին եւ 1984-ին, 41՝ 1985-ին, մինչ 15 անուն գիրք ու զբոյժ լոյսին եկան 1986-ին, 14՝ 1987-ին, ինն՝ 1988-ին, տասական՝ 1989-ին եւ 1990-ին, 11՝ 1991-ին, 15՝ 1992-ին, 14՝ 1993-ին, եւ չորս ալ՝ 1994-ին: Մեր կազմած մատենագիտական ոչ-ամբողջական այս ցանկին վերջին տարիէն կու գան լոկ չորս գործեր: Այս մէկը չի նշանակեր, որ այդ տարեշրջանին լոյսին չեկան այլ աշխատասիրութիւններ, փաստաթուղթերու հաւաքածոներ, ուսում-

նասիրութիւններ եւ յուշագրութիւններ, եւ այլատեսակ ուրիշ գործեր: Ընդհակառակը, այսօր ամէն պատճառ կայ մտածելու որ կա՛ն անոնցմէ, սակայն մե՛նք ենք որ չունեցանք բախտն ու առիթը անոնց հանդիպելու:

Ի՛նչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները հրատարակուած հակահայ գործերու քանակին ու չափին մասին՝ փոքր մատչուած մը անոնց միջուկին պիտի ցոյց տայ թէ՛ հո՛ն ալ կը շարունակուին հինէն ժառանգ մնացած պատճառարանումն ու արդարացումը ջարդին եւ սպանդին, որոնք «տեղափոխութիւն» են լոկ, եւ ա՛յդ իսկ պատճառով՝ պետականօրէն օրինական: Սակայն ինչ որ անօրինակ կ'ընծայէ վերջին տասնամեակով տրուած նկարագիրը հայթրքական յարաբերութիւններուն՝ նկարագրային այն յստակ բընութագրումն է՝ որուն համաձայն՝ հայերն էին որ ջարդեցին թուրքերը եւ ո՛չ թէ թուրքն ու քիւրտը՝ հայերը, եւ առ այդ՝ կան բազմաթիւ փաստեր ու փաստաթուղթեր, որոնք արդէն իսկ զրուեր են շրջանառութեան՝ թուրք պատմաբան Մեհմէտ Հօճաօղլուին կողմէ՝⁽¹⁰²⁾: Իրականութեան մէջ՝ կատարուած է ո՛չ մէկ ջարդ, եւ ինչպէս որ իրեն ուղղուած հարցումի մը կը պատասխանէ Թուրկուի Էօզալ հայկական ջարդերու ճանաչումին շուրջ՝ կարելի չէ ընդունիլ եւ ճանչնալ առկայութիւնն անոնց, նոյնի՛սկ անոնցմէ վախճուն տարի ետք, «պարզօրէն անոր համար որ ջարդեր չըկա՛ն»⁽¹⁰³⁾: Էօզալէն ճի՛շդ երկու տասնամեակ առաջ եւ թրքական մամուլին շնորհուած նոյնանման այլ ասուլիսի մը ընթացքին թրքական հանրապետութեան այդ օրերու նախագահ Կիւրսէլն ալ իր կարգին պիտի պնդէր, թէ «պէտք է գիտնալ, թէ հայկական ջարդ մը գոյութիւն չունի»⁽¹⁰⁴⁾: Ուրեմն՝ այսպէ՛ս: Չկա՛ն ջարդեր, չկա՛յ սպանդ, չկա՛յ ցեղասպանութիւն, որովհետեւ այդպէ՛ս կը կամին եւ կը հաստատեն Անգարայի իշխանաւորները, զորոնք կրկնելու եւ երեքնելու կու գան թուրք պատմագրութիւնը, մամուլը եւ մնացեալները: Ընդհակառակը՝ կայ տեղափոխութի՛ւն միայն, այսինքն՝ քեհեհիր, իսկ տարբեր քառեր են քեհեհիրն ու սոյգըրըմըն: Այդ վերջինն է ցեղասպանութիւնը: Իսկ անոր մասին ի՛նչ որ ըսեն հայն ու անոր պաշտպանները՝ սուտ է եւ յերիւրանք: Այդպիսին են նաեւ բոլոր արխիւները արեւմտեան աշխարհին եւ ուստի՝ ի՛նչ որ կայ անոնցմէ ներս եւ աւրնչակից է Հայկական Տասնհինգին՝ քարոզչութիւն է լոկ: Նոյնն է պարագան գերման, աստորօ-հունգարական եւ պուլկարականներուն համար ալ⁽¹⁰⁵⁾: Իսկ օսմանեան արխիւնե՞րը: Սակայն անոնց կը պակսի որեւէ գիր ու թուղթ, որեւէ փաստ ու փաստաթուղթ, որ խօսի հայերու ջարդի

եւ սպանդի հրահանգներուն մասին: Աւելին, ինչպէս կը պնդեն Շինասի Օրէլն ու Սիւրէյեա Եուճան՝ «այն ատեն գերման, ամերիկացի, աստրիացի եւ զուիցերիացի միսիոնարներ եւ բարեսիրական հաստատութիւններ ներկայ էին Անատոլուի գրեթէ ամէն անկիւնի մէջ. այս իրականութիւնն իսկ առանձինն բաւ պիտի ըլլար վստահեցնելու, թէ որեւէ խժոժութիւն որուն ենթակայ էին հայերը՝ անմիջապէս պիտի տարածուէր ամբողջ աշխարհի մէջ»⁽¹⁰⁶⁾: Եւ քանի որ այսպիսի բան մը չէր տարածուած՝ ուրեմն տեղի չէր ունեցած անիկա, իսկ «դէպք մը որ տեղի չունեցաւ երբեք՝ հազիւ թէ կարելի ըլլայ փաստարկել...»: Հայկական ցեղասպանութեան առասպելը սկիզբէն իսկ հիմնուած է կարգ մը կեղծուած փաստաթուղթերու վրայ»⁽¹⁰⁷⁾:

Թրքական հակահայ քարոզչութեան, Հայկական Տասնհինգի եւ անոր հետեւանքներուն, հայու հող հայրենիին եւ անոր ամբողջ պատմութեան, մշակոյթին, հայու թիւին ու քանակին, տեղաբաշխումին, անոր երէկին, այսօրին եւ վաղուան, եւ մանաւանդ ինքնութեան եւ էութեան ուրացումին եւ մերժումին մէջ թուրքի հիմնական դերին մասին, եւ այդ դերին, այդ վերջինին մղում տուող, եւ այդ մղումին պատճառով օսմանեան աշխարհի տականքը ոտքի հանող, գործի տանող եւ հայուն արիւնը վաթող իրականութիւններուն հանդէպ այդքան արմատական չէ Ուաշինկթընի թուրք դեսպան Շիւքրիւ Էլեքտաղը, որ նախամեծար կը համարէ կրկնել զինք կանխողներուն վարկածը՝ իր դասը լաւ պատրաստած աշակերտի մը հանգոյն, եւ կը յայտարարէ, թէ «դէպքերէն», մենք պիտի ըսէինք՝ Հայկական Տասնհինգէն, այսքան տասնամեակներ ետք, երբ հայկական պահանջատիրութիւնը եւ անոր արտայայտութիւն պարզեւող շարժումներն ստացեր են այսքան մեծ ծաւալ եւ արիւնի վաթում»⁽¹⁰⁸⁾: «Հայ ծայրայեղականները եւ անոնց թիկունք կանգնողները կ'արդարացնեն իրենց ոճրային արարքները՝ պատճառաբանելով թէ վրէժը կը լուծեն Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցած՝ [այլ] խեղաթիւրուած դէպքերուն: Ինչ որ տեղի ունեցաւ, բարդ ողբերգութիւն մըն էր, որ խլեց ինչպէս թուրքի՝ նոյնպէս նաեւ հայու կեանք: Արդարեւ՝ համաշխարհային պատերազմի մը մէջ քաղաքացիական պատերազմ մըն էր անիկա, որ յառաջացաւ հայ փոքրամասնութեան զինեալ ըմբոստութենէն [այնպիսի] ժամանակ մը՝ երբ օսմանեան պետութիւնը գոյութեան պայքար կը մղէր Համաշխարհային Պատերազմի ատեն: Կորսուեցան շատ աւելի թուրքեր՝ քան հայեր: Յարական Ռուսիոյ զրգումով հայ ըմբոստներ փորձեցին զէնքի ուժով

Հաստատել պետութիւն մը շրջանի մը մէջ որ գերազանցօրէն թըրքական էր: Հետեւող թշնամանքները, սովին հետ եւ համաճարակներուն, խլեցին ծանր զոհեր երկու կողմէն ալ»⁽¹⁰⁹⁾:

Այսպէ՛ս ուրեմն, կորուստը մօտ երկու միլիոն հայու, կորուստը անոր հող ու քարին, ծրագրուած եւ համընդհանուր քայքայումն անոր ինքնութեան, եւ պատճառն այս բոլորին՝ «թշնամանքներ», «սով» եւ «համաճարակներ», եւ ութսուն տարիներու վրայ բաշխուած հրատարակութիւնը 374 անուն գիրքի եւ գրքոյկի՝ 454 տարբեր հրատարակութիւններով, եւ 277 հեղինակ, խմբագիր ու կազմակերպութիւններ, պետական հաստատութիւններ, եւ Անգարան ինք, եւ Պոլիսն անոր փէշընկեր՝ փաստելու համար թէ տեղի չունեցան ջարդեր, թէ հայն ինք կանգնեցաւ ոտքի եւ ըմբոստացաւ, թէ հայն ինք էր որ ջարդեց ու կազմակերպեց «Թրքական Տասնհինգ» մը, եւ հակառակ սա ճշմարտութեան՝ օսմանեան իշխանութիւնները «տեղափոխեցին» միայն եւ հայերը վերահաստատեցին տեղ մը, ուր ապահով էին անոնք եւ անվնաս, եւ ուրկէ ա՛լ չէին կրնար ձայն բարձրացնել վասն հողի եւ հող հայրենիի, վասն ինքնութեան եւ իրաւունքի, եւ վասն մարդկային արժանապատուութեան ու կեանքի ապահովութեան:

Սակայն լո՛կ օսմանեան, երիտասարդ-թուրք եւ ազգայնական-թուրք նիւթերով եւ տուեալներով կազմուած մատենագիտական ոչ-ամբողջական սա ցանկը ցոյց կու տայ այլ բան նաեւ, բան մը զոր պատմութիւնը կը կոչէ ցեղասպանութիւն, իսկ մենք՝ Հայասպանութիւն, որուն արդարօրէն տէրն ու արարիչն ու գործադրողն ըլլալու անկորզելի իրաւունքն ունի թուրքն իր երէկով եւ այսօրով: Ի վերջոյ՝ այսքան տասնամեակի ճիգը, աշխատանքն ու տապալանապանքը եղածներուն ուրացումին եւ մերժումին ի խընդիր, եւ ապա՝ պատմութեան եւ գիտութեան ճնշումին ներքեւ օգտագործումը օսմանեան եւ թրքական կարգ մը սկզբնաղբիւրներուն եւ արխիւային նիւթերուն, ի՞նչ փոյթ որ անոնք ըլլան մաղէ անցուած, խեղաթիւրուած, կտրատուած, շինծու եւ յերիւրածոյ, վերախմբագրուած կամ նոր ի նորոյ գրուած եւ խմբագրուած, եւ մանաւանդ՝ յայտնաբերումը դարավերջիկ վկայութիւններու եւ յաճախ անգոյ ժամանակակիցներու եւ ականատեսներու քննութեան չտոկացող խօստովանութիւններուն, պատումներուն եւ յուշերուն⁽¹¹⁰⁾, այսօր աւելի՛ բան մերկապարանոց փաստն են իրականութիւններէն բան մը փոխելու, բան մը ծածկելու, բան մը չբացնելու թրքական նպատակին, եւ ուժի ու քաղաքականութեան գիրքերէն մեկնելով՝ կատարուածն ու եղածը պաշտպանելու որպէս իրաւունք եւ այդ ձեւով արդարանալու, եւ ապա յայտարարելու

արար աշխարհին, թէ Հայկական Տասնհինգի մարդե՛րն էին դատապարտելին եւ յանցաւորը, որ դարձան զոհն իրենց անկարելի երազատեսութեան, եւ ո՛չ թէ թուրքը, օսմանեան, երիտասարդ-թուրք, թէ ազգայնական, որ ուշքի բերաւ զանոնք, եւ որ, ի վերջոյ, մեծոգութեամբ տեղափոխեց զանոնք այլուր:

5.

Այժմ՝ ահա՛ւասիկ, հանդիպակաց կողմէն սուտ սուտի վըրայ, յերիւրանք յերիւրանքի, ուրացում ուրացումի եւ մերժում մերժումի: Իսկ մենք՝ նո՛յնպէս ահաւասիկ, անմոռանալի եւ երջանիկ անհոգութեամբ մը ինկած առօրեայ մեր թմբիրէն ներս, մերթ մոռացկոտ եւ ներողամիտ, եւ յաճախ ինքնագոհ եւ ինքնաբաւ մեր պզտիկ ու տժգոյն ներկայով, քաշկոտուող մեր կեանքով, մեր աշխարհաքաղաքացիութեամբ, փերեզակային մեր հոգեբանութեամբ եւ շահամոլային մեր մոլեռանդութեամբ, մերթ ցաւով եւ տառապանքով եւ գրեթէ մի՛շտ ալ ճակատագրապաշտ: Մենք չծրագրեցինք, չհաշուարկեցինք, չչափեցինք բնաւ եւ չանցանք մեր անմիջականէն անդին: Մենք մնացինք կողմի մարդ, եւ գոհացանք անհատականով եւ ա՛յս օրով, ու մերժեցինք ընդունիլ եւ ճանչնալ ընդհանրականը, համընդհանուրը եւ հաւաքականը: Մեր անհատականը նկատեցինք մեր ազգէն եւ ազգայինէն զերթվեր, եւ մերժեցինք անոր այն՝ ինչ որ պէտք էր որ ըլլար անորը: Հոս, հայրենի սահմաններուն ա՛յս կողմը, համայնականօրէն չփորձեցինք գալ իրարու եւ հուսկ ճիգով մը վերականգնել մնացորդացը, որ կը տեւէր ցեղային եւ ազգային մեր յիշողութեան մէջ: Մենք մոռցանք առհաւական բազում բաներ, եւ զանոնք փոխարինեցինք մեր էութեան օտար, մեր գոյութեան տապար, եւ մեր լինելութեան պատուար իրականութիւններով, եւ տարին անգամ մը եւ ամեակէ ամեակ փորձեցինք ապրիլ հաւաքական ցաւը մեր երէկին եւ անոր կորուստներուն, մարիլ մերժող հրդեհը մեր արմատախիլ էութեան, առհաւականութենէ պարպուելու շտապող մեր երէկն ու պատմութիւնը, եւ հուրն ու կրակը մեր հող հայրենիին, եւ այդպէս, մերթ բարձրադադակ ու երբեմն հազիւ թէ մղկտուն, կրկնեցինք եւ կրկնել փորձեցինք վերապրումը մեր ցաւին եւ ցաւը «Մեծ Եղեռնին», «Կոտորածին», «Ջարդին», «Յեղասպանութեան», «Հայաստանութեան», «Հայկական Տասնհինգին», «Ողջակիզումին», եւ նոյնանման այլ բաներուն, բոլո՛րն ալ գլխազիւր

եւ շեշտադրուած, բոլորն ալ անջնջելի եւ անհերքելի, սակայն առանց անդրադառնալու թէ բաւ չէին անոնք, բաւ չէին կրկնուամբ ու վերակրկնուամբ անոնց, եւ երբեք, երբե՛ք գոհացուցիչ՝ մեր շահելիքն այդ բոլորէն:

Մեզի համար անհրաժեշտ էր ճանչնալ հանդիպակաց կողմը, նժարի զարնել անոր քարերը եւ արժեւորել անոր տուեալները: Ըրի՞նք այսպէս: Այժմ մենք չենք որ պիտի պատասխանենք հարցումին: Այսուհանդերձ՝ պիտի ուզէինք, որ ըրած ըլլայինք այդպէս: Իսկ այդպէս ընել կարենալու համար էր որ կազմեցինք ու տուինք մատենագիտական ոչ-ամբողջական մէկ ցանկը լո՛կ թըրքական այն սկզբնաղբիւրներուն, ուսումնասիրութիւններուն եւ քարոզչական հրատարակութիւններուն, որոնք կը ներկայանան գիրքի ու մատենի, կամ հատորի եւ հատորիկի ու տետրակի տարագումով:

Իսկ յօդուածնե՞րը, պարբերական մամուլի արտայայտութիւննե՞րը: Սակայն այլ ճիգ են եւ աշխատանք՝ անոնք, եւ կը պահանջեն ուրի՛շ ժամանակ եւ այլ նպատակ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Հայկական կողմէն հակադարձելու փորձեր հազի՛ թէ եղան: Արդարեւ՝ Հայկական Տասնհինգի նախօրէին յոյսի տրուեցաւ Ե. Ղ. Սարգսեանի եւ Ռ. Բ. Սահակեանի Հայ Ժողովրդի Նոր Երջանի Պատմութեան նենգափոխումը Թուրք Պատմագրութեան ՄԷջ, Երեւան, 1963, եւ Ռ. Սահակեանի Սովետական Ցարաբերութիւնների Պատմութեան Հակագիտական Լուսարանումը Ժամանակակից Թուրք Պատմագրութեան ՄԷջ, Երեւան, 1964 գործերը: Լեւոն Վարդանի «Ակամայ Պատասխան», **Զարթօնք**, 3-19 Օգոստոս 1979, էջ 3 յաջորդաբար՝ յօդուածաշարքը, եւ Ռուբէն Դողոսեանի **Historical Forgery: An International Crime**, Boston, 1994 հատորը: Իսկ հակադարձումի հաւաքական ճիգի փոքր արտայայտութիւն մը եղաւ անգլիացի պատմաբան Պեռնարտ Լուիսի դէմ բացուած փարիզեան դատը՝ հաշոց պատմութեան եւ Հայկական Հարցին ու Հայկական Տասնհինգին վերաբերող անոր կատարած խեղափոխումներուն եւ նենգափոխումին համար: Այս մասին տես՝ Թաֆֆի Հերմոն Արաքս, «Մտորումներ մի դատավարութեան մասին», **Զարթօնք**, 5 Նոյեմբեր 1994, էջ 3. Սոնա Փափազեան, «Իվ Թերնոն. պատմական ճշմարտութիւնը սակարկութեան առարկայ չէ», **Զարթօնք**, 21 Մայիս 1994, էջ 2. «Մեծ Եղեռնի ոգեկոչման ձեռնարկ», **Յուշարար-Միութիւն**, 81-րդ տարի, թիւ 2, Նիւ Եորք, Յունիս 1994, էջ 18, եւ Վալանտին Վաճրատեան-Օհանեան, «Հայկական Ցեղասպանութիւնը մէկ անգամ եւս դատավարութեան միջոց», **Զարթօնք**, 23 Ապրիլ 1995, էջ 4-5. տես նաեւ **Le Monde**, 16 Novembre 1993 et 26 Avril 1994, եւ **Les Nouvelles d'Arménie**, Avril et Mai, Paris, 1994 յաջորդաբար:

2. Abram L. Sacher, «Forward», in Richard G. Hovhannisian, **The Armenian Holocaust : A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923**, Cambridge, 1980, p. XI.
3. Սալմասլեանի **Հայկական Մատենագիտութեան** 1946-ի հրատարակութեան կրուտի խոսչարանին համար տես՝ A. Salmaslian, **Bibliographie de l'Arménie** (nouvelle édition entièrement revue et considerablement augmenté), Erevan, 1969, p. 7-8:
4. Նոյն, էջ 9:
5. Նոյն, էջ 4-6:
6. Mkrtich Nersisian, **Genozid Armian v Osmanskoi imperi**, zbornik documentov i materialov, Erevan, 1966.
7. Stn' Dr. Johannes Lepsius, **Rapport secret sur les massacres d'Arménie**, [Beyrouth, 1968], p. 351-358, André Mandelstam, **La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien**, Beyrouth, 1970, p. 505-514, Henry Barby, **Au Pays de l'épouvante : l'Arménie martyre**, [Beyrouth, 1973], p. III-XIII, եւ **An Anthology of Historical Writings on the Armenian Massacres of 1915**, Beirut [1975], pp. 219-229: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս **An Anthology**:
8. Centre d'Information Arménien, **Bibliographie de la Cause Arménienne**, Beyrouth [1972], p. II. (մեքենագիր բազմագիր):
9. Stn' **1915-1922 : Archival Sources and Bibliography of Books on the Turkish Genocide of Armenians**, [Beirut, 1975], p. 2:
10. Richard G. Hovhannisian, **The Armenian Holocaust : A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923**, Cambridge, 1978. Revised edition, 1980. մենք կ'օգտագործենք 1980-ի հրատարակութիւնը, եւ առ այդ՝ մեր կատարած նշումները կ'երթան անոր:
11. Այս մասին տես՝ Sevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, üçüncü cilt, 1914-1922**, Istanbul, 1972, s. 493-500. Dr. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien, 1914-1918**, Potsdam, 1919, s. 151-152. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Lepsius, **Deutschland**. Viscount Bryce, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916**, Beirut, 1972, p. XXXIV, Sinasi Orel [ve] Süreyya Yuca, **Ermenilerca Talât Paşaya Atfedilen Telgraflarin Gerçek Yüzü**, Ankara, 1983, s. 130. Vahakn N. Dadrian, «The Armenian Genocide in official Turkish records», **Journal of Political and Military Sociology**, vol. 22, N° 1, Summer, 1994, p. 148:
12. Ռիչըրտ Յովհաննիսեանի մատենագիտութիւնն ունի նշումը լո՛կ վեց յօդուածի, որոնք կու գան գրիչէն Դոկտ. Վահագն Տատրեանի եւ որոնց համար տես՝ Hovhannisian, pp. 21-22:
13. Յովհաննիսեան Հայկական Տասնհինգի մասնագէտները կամ անոյ հետաքրքրուողները կը դրկէ «ազգային յայտնի օրաթերթերու» ցանկերուն: Յստակ է իր միտքը: Սա «ազգային» տարագոյժ անիկա շատ հասանարար կ'ակնարկէ ամերիկեան անգլիագիր մամուլին: Դժբախտարար ակնարկը չի կրնար երթայ հայկական մամուլին՝ պարզ այն պատճառով որ անիկա ունի ոչ մատենագիտական ցանկ, եւ ոչ ալ՝ մատենագիտական ուղեցոյց: Որքան որ յայտնի է մեզի՝ անոնցմէ ունին **Պոսքընի The Armenian Review** եւ Նիւ Եորքի **Ararat** եռամսեաները, հրատարակութենէ դադրած **Հայրենիք** ամսագիրը՝ իր առաջին տասնամեակին համար, եւ նոյնպէս դադրած **Հայաստանի Կոչնակը**՝ տարեկան դրութեամբ. իսկ **Պէլրուսի մէջ՝ Շիրակ** ամսագիր 1956-1986 եւ **Սփիւոք** շաբաթաթերթը՝ 1958-1978 թուականները ընդգրկող տարիներուն համար, մինչ **Ջանաւերը**՝ տարեկան դրութեամբ: Հայկա-

- կան օրաթերթերը, սակայն, որոնք շտեմարանն են հայ կեանքին արնշուղ ծանօթութիւններու եւ տեղեկութիւններու՝ ունին ո՛չ իսկ տող մը այս ողորդեամբ:
14. Տես՝ ծանօթ. թիւ 6:
  15. Hovhannisian, pp. XVI-XVII, բաղդատ՝ Հայ Դատի Յանձնախումբ, Հայաստանի մասին և Ամերիկեան Քննիչները, Պէյրոս, 1978, էջ 181-183:
  16. Այս մասին տես՝ «Թրքական արխիւներու ողբալի վիճակը», **Զարթոնք**, 22 Դեկտեմբեր 1987, էջ 2:
  17. Տես՝ Frank Weber, *Eagles on the Crescent*, Ithaca/London, 1970, շնորհակալիքի բաժին: Բաղդատ՝ Մարմարա, 26-28 Յունիս 1984:
  18. 177 էջանի այս գործը յաջորդաբար կը կրէր A. S. Anasian, *Armianskii Vopros i Genotzid Armian v Turtzii* (Kratkaia Bibliografiya Literaturyi na Russkom Yaziike), Los Angeles, 1977 եւ A. S. Anasian, *Armenian Question and the Genocide of Armenians in Turkey : A Brief Bibliography of Russian Materials*, Los Angeles, 1977 խորագիրները: Քանի մը տարի ետք, սակայն, 1983ին, Լուս Անճելլոսի մէջ Հայկական Միջազգային Գոյնը վերհրատարակեց անգլերէն հրատարակութիւնը Անասեանի գործին:
  19. Գերբեանի Համառոտ Մատենագիտութիւնը լոյսին տրուեցաւ 1980-ին որպէս յաւելում այլ գործի մը, որուն համար տես՝ Աետիս Եւփունեան, **Մեծ Եղեռնը Օտար Մտաորականներու Գնահատումով**. «Համառոտ Մատենագիտութիւն Մեծ Եղեռնի Մասին (օտար հեղինակներ)», պատրաստեց՝ Տիգրան Գերբեան, Գահիրէ, 1980: Գերբեանի գործին համար տես՝ նոյն, էջ 138-167: Ասկէ ետք Գերբեանի գործը կը ճշտի որպէս Համառոտ Մատենագիտութիւն:
  20. Համառոտ Մատենագիտութիւն, էջ 139:
  21. Նոյն, էջ 143:
  22. Նոյն, էջ 144:
  23. Գերբեանի ճշած թրքերէն եւ օսմաներէն գործերուն համար տես՝ նոյն, էջ 147, 149, 150, 153, 154, 158, 159, 161, 163 եւ 164:
  24. *Bibliografiya Turtzii, Literatura na Russkom Yaziike (1917-1975)*. Sostavitelyi A. K. Svertzevskeya, T. P. Chermen, Moskva, 1982:
  25. Պաղճեանի «Ընտրովի Մատենագիտութեան» համար տես՝ Kévork K. Baghdjian, **Le Problème Arménien : Du négativisme turc à l'activisme arménien : Où est la solution?** Montréal, 1985, p. 267-283: Ասկէ ետք կը ճշտի որպէս Baghdjian, **Le Problème Arménien**:
  26. Պաղճեանի թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութեան» համար տես՝ Kévork K. Baghdjian, **La Confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens...**, Montréal, 1987, p. 231-238:
  27. Քիրոս եւ թուրք հեղինակներու թարգմանական գործերն են՝ Մեկլանգաւտ Ռիֆար, **Օսմանեան Տեղափոխութեան Մութ Ծայրերը**, Պէյրոս, 1938 եւ Մուսթաֆա Նետիմ, **Հայ Եղեռնը — Իմ Վկայութիւններս**, Սոֆիա, 1936, եւ որոնց թարգմանիչներն են Կարապետ Տօնիկեան եւ Զարարիա Դգտիկեան առաջինին եւ Արշակ Ա. Շալճեան երկրորդին համար:
  28. Armenian Assembly:
  29. Rouben Adalian, *Armenian Genocide Resource Guide*, Washington, D.C., 1988:
  30. Rouben Adalian, *The Armenian Genocide, 1915-1923 : A Handbook for Students and Teachers*, Los Angeles, 1988:
  31. Տետագային Ամերիկայի Հայկական Համագումարը անգլերէն լեզուով լոյս ընծայեց Ռուրէն Ատայեանի **Հայաստանի Փաստագիրքը** նաեւ, որուն պատրաստութեան իրենց մասնակցութիւնը բերին Օհան Պալեանը, Լինտա Պետեանը, Թանիա Շիշ-

մանեանը, Ճոն Տէ-Թրանան, Արտակ Յովսէփեանը, Տիգրան Խզմալեանը, Փոզէֆ Մասիհը, Էլէյն Մերկերեանը, Քեյլի Էնն Չալքոյսքին եւ Նոնէ Եղիազարեանը: Հատորը կ'ընդգրկէ Հայաստանի մասին հիմնական զանազան տեղեկութիւններ եւ ծանօթութիւններ, եւ «կարեւոր բաց մը կը լրացնէ Հայաստանով հետաքրքրուող պաշտօնական թէ այլ շրջանակներու փաստական տեղեկութիւններ հայթայթելով»: Տես՝ **Սփիւռք**, Արաց-Մեհեկան, 4487, Յունուար-Փետրուար, 1995, էջ 20:

32. **Հայերի Ցեղասպանութիւնը** (Մեծ Եղեռնի 75-ամեակին առիթով) **Գրականութեան Մատենագիտական Ցանկ**, Երևան, 1990:
33. **Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ (1894-1928) — Մատենագիտութիւն**, Երևան, 1993:
34. Քանի մը մոյշի համար տես՝ Margaret Drew [ed.], **Facing History and Ourselves : Holocaust and Human Behaviour** (Annotated bibliography), New York, 1985, Israel W. Charny [ed.], **Genocide : A Critical Bibliographic Review**, 2 vols., New York, 1988, եւ Samuel Totten, **First Person Accounts of Genocidal Acts Committed in the Twentieth Century : An Annotated Bibliography**, New York, London, 1991:
35. Ara Baliozian, «Preface», in Hamo B. Vassilian, **The Armenian Genocide : A Comprehensive Bibliography and Library Resource Guide**, Glendale, 1992, p. 5:
36. Նոյն, էջ 78-79:
37. Նոյն, էջ 7:
38. Զանազան մատենագիտական աղբիւրներու եւ հաւաքածոներու մէջ յիշուած տրւեալներով այժմ կարելի է կազմել հետեւեալ ցանկը՝ ի պէտս զարգացելոց. American Committee for the Independence of Armenia; Armenian Delegation at the Peace Conference of Paris; Armenian Apostolic Church of American Prelacy; Armenian Assembly of America; Armenian National Committee; Assembly of Turkish Armenian Associations; Armenian Historical Research Association; [Armenian] Commemorative Committee of the 50th Anniversary of the Turkish Massacres of Armenians, 1965 (Lebanon); American Committee for Armenian and Syrian Relief [or American Committee for Relief in the Near East, or Near East Relief]; Ankara University; Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church; Bogaz içi University — Institute for Ataturk's Principles and the History Renovation; Commissions of the Churches on International Affairs; California's State Board of Education; Commemorative Committee of Boston, 1965; Cyprus Turkish Association; Federation of Canadian Turkish Associations; Great Britain, Foreign Office Archives; Institute of Armenian Studies; Izd-vo Akademii Nauk Armianskoi SSR; King-Crane Commission; League of Nations; Missions — Van; National Committee of Lebanon, 1975; Ottoman Archives — Yildiz Collection; Peoples' Permanent Tribune; Turkey : Prime Ministry; Turkey : National Congress; Turkey : Foreign Policy Institute; Turkey : Headquarters of Anadolu Press Union; Turkey : Historical Research Foundation; Turkey : General Army Headquarters; United Nations' Economic and Social Council, Geneva; United States : Committee for Foreign Relations; United States : Department of State (Records of the Department of State); and Zoryan Institute.
39. Անոնց մէկ ցանկին համար տես՝ Vassilian, pp. 95-103:
40. Տասնութը հատորներու այս շարքին համար տես՝ նոյն, էջ 78-79:

41. Vrej Nerses Nersesian [comp.], *Armenia*, Santa Barbara, California/Denver, Colorado/Oxford, England, 1993:
42. C. A. Larsen, *Choice*, June, 1994, p. 1560:
43. Փաստաթուղթերու երկհատոր գործի մը հրատարակիչ այս հաստատութիւնը, որ կը կոչուի Institut für Armenischer Fragen, գործին խմբագրութիւնը յանձնեց Արտեմ Օհաննանեանին, եւ ապա՝ գործին աւարտէն ետք զայն հրատարակեց Միւնիխի մէջ 1986-ին:
44. Vahakn Dadrian, «The Documentation of the World War I : Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal», *International Journal of Middle East Studies*, vol. 23, N° 4 (1991), pp. 549-576.
45. G. Pasdermajian, *Why Armenia Should Be Free : Armenia's Role in the Present War*, Boston, 1918.
46. Yves Ternon, *The Armenians*, Delmar, New York, 1981.
47. Ulrich Trumppener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*, Princeton, New Jersey, 1968.
48. Sevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, üçüncü cilt, 1914-1922, Istanbul, 1972-1978, եւ Salahi Ramadan Sonyel, *The Ottoman Armenians : Victims of Great Power Diplomacy*, London, 1987 յաջորդաբար:
49. Raymond H. Kévorkian — Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide*, Paris, 1992.
50. Vahakn N. Dadrian, *The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide During the First World War*, Oxford/Providence, 1993.
51. Panikos Panayi [ed.], *Minorities in Wartime*, Oxford/Providence, 1993, pp. 50-82.
52. Այս շրջանին Պոլսոյ մէջ կը հրատարակուէին Ազատը, Սապահը, Վազրըրը եւ Թաւիթի-ի Էֆրիարը՝ օսմաներէնով, Ազատամարտը՝ հայերէնով, եւ Լեւ Պոսֆորն ու Ռընեսանսը՝ ֆրանսերէնով:
53. Vahakn N. Dadrian, «Documentation of the Armenian Genocide in official German and Austrian sources,» in *Genocide : A Critical Bibliographic Review*, [Israel Charny, ed.], vol. 3, New Brunswick, N.J., 1994, pp. 77-125. ակտ ետք կը նշուի որպէս Dadrian, «Documentation».
54. Նոյն, էջ XIX.
55. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, Potsdam, 1919.
56. Կ'ակնարկէ գերմանական արխիւներուն:
57. Այսինքն՝ ներկայ ուսումնասիրութեան:
58. Ընդգծումը Տատրեանինն է:
59. Dadrian, «Documentation», pp. 77-79.
60. Նոյն, էջ 116:
61. Կ'ակնարկէ սուաշին եւ երկրորդ հատորներուն *Genocide : A Critical Bibliographic Review* հրատարակութեան:
62. Israel W. Charny, «Introduction», in Dadrian «Documentation», p. XX.
63. [Մկրտիչ Գ. Ներսիսեան, խմբ.], *Հայոց 1915-1916 թթ. Ցեղասպանութիւնը — Մատենագիտութիւն*, Երևան, 1995, էջ 5-6:
64. Տես՝ նոյն, էջ 5-57, 59-76 եւ 78-99 յաջորդաբար:
65. Տես՝ նոյն, էջ 103-107, 108-109 եւ 110-111 յաջորդաբար:
66. Տես՝ Salmaslian, p. 214 եւ 222. Lepsius, *Deutschland*, s. 356, *Barby*, p. X, եւ *An Anthology*, p. 226.
67. Տես՝ Terjumanian et al., p. 20.

68. Stu' Mandelstam, p. 512.
69. Տանկին համար տես՝ Hovhannisian, pp. 19, 21-23, 26-28, 34-36, 38-41.
70. Stu' Vassilian, pp. 79-80 և 78-80 և 84-106.
71. Stu' Centre d'Information Arménien, p. 3, 10, 17, 26, 27, 37, 40-42, 46, 60, 64, 68, 71, 77, 78, 100, 107, 129-131, 133, 137-139, 145, 155, 156, 162, 163, 175:
72. Stu նույն էջ 178, 183, 189, 192, 198, 214, 219, 224, 246, 247, 251, 252, 256, 260, 265, 268, 277, 280, 283, 285, 287, 297, 299-301, 303, 308, 309, 313, 348, 355, 362, 369-372, 375, 376, 378, 379, 383, 384, 390:
73. Stu' Baghdjian, **Le Problème Arménien**, p. 288-290 և 292, և Baghdjian, **La Confiscation...**, p. 236 - 237 յաջորդաբար:
74. Stu' Nersesian, pp. 51, 58, 63, 71, 72:
75. Dadrian, pp. 34-35, և 37-39:
76. Stu **ծանօթ.**, թիվ 23:
77. Իրաւ է, որ հանդիպակաց կողմէն տակաին լսելի չդարձաւ ձայնը ճշմարտութեան, պարկեշտութեան և արդարաւիրութեան: Հետաքրքրական է, սակայն, որ թուրք մամուլին մէջ կամ ճառախօսի հարթակին վրայէն չդաշին պահի մը ազդեցութեան ներքեւ մերթ ընդ մերթ ձայն կը զգենու սա կամ նա թուրք խմբագիրին, թղթակիցին, մամուլի նամակագիրին կամ քաղաքագետին և քաղաքականութիւն խաղացող զինուորականին հաստատումը տեղի ունեցած հայկական ջարդերուն: Այս բոլորէն վեր, սակայն, տակաին առանձին կը մնայ Թանէր Ագչամն իր **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, Istanbul, 1992, 1993 գործով, որ բարձրադասակ և ճակատաբաց ճանաչումն է Հայկական Տասնհինգին և անոր նախորդող Հայաստանի և Կիլիկիոյ ջարդերուն:
78. Ermeni Meselesi Enstitüsü, որ, ըստ կարգ մը տուեալներու, գործի է լծած մօտ 300 մարդ՝ այլազան մակարդակի և մասնագիտութեան՝ որպէս պատմագիր, խմբագիր, ճետագետող և «ուսանող», բոլորն ալ պետական պաշտօնեայ և թուրք պետական քարոզչութեան սպասարկու:
79. T.y. [tarih yok] — թուական չկայ, և ed. [editor] — խմբագիր, և haz. [hazirlayan]՝ յաջորդաբար:
80. Ցաջորդաբար այս երկու գործերն են Mevlanzade Rifat, **Türkiye İnkilabının İç Yüzü**, Halep, 1929, և Réchad Bey, R., Nevrouz Bey, Ali Bey Ghalib, Diran Edouard Bey, Midhat Bey, S. Ghalib Bey, M., **Les turcs et les revendications arméniennes**, Paris, 1919:
81. 1927-ի Հոկտեմբերի կէտերուն Անգարայի Ազգային Մեծ Ժողովին մէջ արտասանած վեցօրեայ իր ճառով Մուսթաֆա Քեմալ կատարեց մանրամասն մէկ թուումն մասանցը թուրք ազգայնական շարժումին մինչ այդ կտրած ճանապարհին, լուծեց ու վերլուծեց փոքր ու մեծ բոլոր դէպքերն ու պատահարները, ազգային և միջազգային բախումները, ներքին խրտումները և անոնց ճետեղ արիւնտ դատերը, և պատճառարանեց ու արդարացուց բոլոր միջոցառումները, կատարուած լաւ ու վատ բոլոր արարքներն ու հաշունչարդարները, և ապա պարտադրեց ինքզինք այն բոլորին որոնք երէկ ժպրհեր էին և տակաին խոյ և սքող կերպով կը մաքառէին և կը յանդգնէին ձայն բարձրացնել բռնատիրական և բռնագրօսիկ իր ձգտումներուն և գործունէութեան դէմ: Նոյնհետայն լուսթիւնն իջաւ ամենուրեք և ազգային ու պետական կախաղաններն սկսան ճօճել դիակները երէկի իր գործակիցներուն և պայքարի ընկերներուն: Վեցօրեայ այս ճառն էր, որ 1927-ին Անգարայի մէջ անմիջապէս թրքերէնով լոյս տեսնելէ ետք՝ նոյն տարին իսկ անգլերէնով լոյս տեսաւ Լայփցիկի մէջ՝ Գերմանիա, որ, Դերմարտ Լուիսի հաստատումով՝ թելտեսն «երեսութապէս պաշտօնական» գոհացուցիչ չէ» սակայն: Stu' Bernard

- Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, Oxford/New York, 1965, p. 242.
82. Այս ուղղութեամբ առաջին դիրքերը կը գրանեն Թիւրքայա Աթայէօլը, Պիլալ Շիմշիրը եւ Սալահի Ռամատան Սոնիէլը:
83. Ştu' Türkkaya Ataöv, *Ermeni Sorunu; Bibliografya*, Ankara, 1981.
84. M[ehmet] Fuat, *Les minorités en Turquie*, Strasbourg, 1936.
85. Հայերեւոյ տպուած այս գիրքերն են՝ Osmanli Devleti Dahiliya Vekaleti, **Hay Heghabokhakan Kousaktzoutiounnere**, Polis [= Constantinople], 1916, եւ Mustafa Nedim, **Hay Yéghérne : Eem Vekayoutiounnés** [A. Shalvardjian, tr.], Kahire, 1925.
86. Stanford Shaw and Ezel Karal Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. 2, *Reform, Revolution and Republic : The Rise of Modern Turkey*, Cambridge, 1977.
87. *Un mythe de la terreur : L'extrémisme arménien : Causes et ses origines* [une documentation illustrée de Eric Feigle], Salsbourg, 1991.
88. 1909-ին Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցած հայ եւ քրիստոնէալ այլ ժողովուրդներու ջարհերէն ետք, որոնց ընթացքին Ատանայի եւ շրջակայ այլ քաղաքներու, աւաններու եւ գիղերու մէջ արձանագրուած զոհերուն թիւը հասաւ մօտ երեսուն հազարի՝ քարձրացած միջազգային աղմուկին ի յօր՝ երիտասարդ-թուրք իշխանութիւնները, որոնք իրենք իսկ կազմակերպեր էին ջարհերը՝ ստիպուեցան պետական քննիչ յանձնախումբ մը առաքել Ատանա՝ տեղույն վրայ քննելու համար պատճառներն ու ընթացքը ղեւարտուն, եւ իշխանութիւնները գերծ կացուցանելու ամէն պատասխանատուութենէ: Յանձնախումբին եւ պատկան այլ մարմիններու եւ պատասխանատուներու պաշտօնական տեղեկագիրներուն համար տես՝ Յակոբ Յ. Թերզեան, **Կիլիկիոյ Աղէտը**, Պէլրոթ, 1964, էջ 590-673: Իսկ հարցերուն թրքական մէկ ներկայացումին համար տես Mehmet Seyitdanlioglu, «Takvim-i Vakayide ermenilerle ilgili haberler (1908-1915)», *Belleten*, cilt LV, sayı 214, Aralık, 1991, s. 818-820: Տես նաեւ Mehmet Asaf, **1909 Adana Ermeni Olaylari ve Anitirim**, Ankara, 1992, եւ Salahi Ramadan Sonyal, **Ingiliz Gizli Belgeleregöre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olaylari** (Temmuz 1908 - Aralık 1909), Ankara, 1988 եւ նոյնին **The Turco-Armenian «Adana Incidents» in the light of Secret British Documents** (July 1908 - December 1909), Ankara, 1988 գործը:
89. Tü.kiye, Osmanli Devleti Dahiliye Vekaleti, The Parliamentary Commission to Adana, **The Adana Massacres : Who is responsible?** Constantinople, 1908.
90. Տես՝ Փրոֆ. Վահագն Տատրեան, «Գիտնանք զանազանել ողջունելին՝ դատապարտելին», **Հայրենիք** (Պոսթոն), 10 Յուլիս 1979, էջ 2 եւ 4:
91. Չաւեն Արքեպս. [Տէր Եղիայեան], **Պատրիարքական Յուշերս**, Գահիրէ, 1947, էջ 264:
92. Այս բոլորին մասին տես՝ İlhan Tekeli-Selim Ilkin, «Kurtulus Savasinda Talât Pasa ile Mustafa Kemal Mektublasmasi», *Belleten*, cilt XLIV, sayı 174, Nisan, 1980, s. 301-345.
93. Այս մասին տես՝ İsmail Besikçi, «Türk — Tarih Tezi» ve **Kürt Sorunu**, Ankara, 1977, s. 20-26.
94. Ըստ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Տեղեկատուական Դիւանի 1982-ին կատարած մէկ յայտարարութեան՝ «հայ ծայրայեղականները» գործեր էին եւ տակաւին կը գործէին 19 տարբեր անուններով, որոնց մէջ ամենէն հանրածանօթն էին Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակը (ASALA) եւ Հայաստանի Տեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկները (Justice Commandos): Այս

- մասին տես՝ U.S.A., Department of State, *Bulletin*, August, 1982, p. 33: Ասկե ետք կը նշուի որպէս *Bulletin*:
95. Այս մասին տես՝ Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province : An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, New Rochelle/New York, 1989, pp. 23-24.
96. Այսպէ՛ս էր որ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Կեդրոնական Ծաֆէթ Մատենադարանէն քանի մը անգամ անհետացան մեր **Հայկական Տասնհինգը եւ Հայերու լքեալ Գոյքերը**, Պէյրութ, 1970, **Թող Թո՛ւրքը Խօսի**, Պէյրութ, 1975 եւ **Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, 1915-1928**, Պէյրութ, 1975 գործերը:
97. Լո՛կ 1987-1988 ուսումնական տարեշրջանին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու կարգ մը համալսարաններէն ներս դասախօսող պատմաբաններուն եւ պատմագիրներուն վճարուած գումարներուն 62 հոգինոց մէկ ցանկին եւ անոնց վճարուած գումարի քանակին համար տես՝ **Ազդակ**, 4 Սեպտեմբեր 1991, էջ 4: Տես նաեւ՝ Նուարդ Մատոյեան-Տարազեան, «Թուրքը՝ երէկ եւ այսօր», **Զարթօնք**, 25 Մայիս 1995, էջ 2:
98. Պէյրութի մէջ այսպիսի հետապնդումներու արժանացան մանաւանդ **Զատէն Մարքիանը** եւ **Լեւոն Վարդանը**:
99. Նենգափոխումի, կտրատումի եւ յօշոտումի միայն մէկ օրինակի համար կը քառ տեսնել Արթիւր Պէյլերեանի ներկայացուցած «Անգլիացի հիւպատոսի մը հետաքրքրական վկայութիւնները Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մասին ԺԸ-րդ դարուն», **Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս**, հտ. ԺԲ., Պէյրութ, 1992, էջ 173-208 գործը: Իսկ այդ վաւերաթուղթին գրաբնուած, հաշմուած եւ աղնատուած թրքերէն օրինակին համար տես՝ Bilal N. Simsir, *Ingiliz Belgelerinde Osmanli Ermenileri (1856-1880)*, Ankara, 1986, s. 79-89.
100. Բաղդաստ՝ Cezmi Yurtsever, *Ermeni Terörü Gelişmesi ve Analizi*, Istanbul, 1987, s. 39-40.
101. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1985, s. 208.
102. Այս փաստաթուղթերուն համար տես՝ Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalariyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Istanbul, 1976, s. 202-223: Նոյնանման կարգ մը այլ փաստաթուղթերու համար տես՝ Լեւոն Վարդան, «Հայկական Թղթածրար», **Շիրակ Ամսագիր**, ԼՂ. տարի, թիւ 3-5, Մարտ-Մայիս, 1990, էջ 30-40:
103. *Le Point*, N° 657, 22 Avril 1995.
104. Տես՝ **Մարմարա**, 1 Մայիս 1965, էջ 2: Բաղդաստ՝ Գերսամ Ահարոնեան [խմբ.] **Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի**, Պէյրութ, 1965, էջ 1094:
105. Միայն վերջերս էր որ Դոկտ. Արտեմ Օհանճանեանի խմբագրութեամբ Վիեննայի մէջ լոյս տեսաւ տասներկու հատոր ընդգրկող մէկ շարքը 1872-1936 ինկող աստրիական այն փաստաթուղթերուն, որոնք անմիջական կերպով կ'աղբնչուին Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին: Ըստ մեզի հասած հրատարակչական յայտարարութեան թերթիկի մը տուեալներուն՝ Վիեննայի Համալսարանի պատմութեան դասախօս Դոկտ. Վոլֆտիթըր Բիհլ կը հաւատէ, թէ «ոչ միայն Հայկական Հարցը՝ այլ նաեւ մեծ պետութիւններու յարաբերութիւնները Օսմանեան Կայսրութեան եւ անոնց յարաբերութիւնները իրարու հետ ցոյց կը տրուին ցայտուն կերպով եւ որոնց մէկ մեծ մասին կը տրուի ցցուն պատկեր մը. անոնցմէ ոմանք կը դրսեւորուին նոր լոյսով մը. ուսումնասիրող կարգ մը նիւթերու անոնցմով կը տրուի վերջնական կամ առնուազն մեծապէս կարելի լուծում կամ բացատրութիւն: Մէկը որ լրջօրէն կը գրադի Հայկական Հարցով՝ չի կրնար անտես առնել Օհանճանեանին խմբագրածը»:

106. Şinasi Orel — Süreyya Yuca, **The Talat Pasha «Telegrams» : Historical Facts or Armenian Fiction?** Nicosia, 1986, p. 121.
107. Նոյն, էջ 146:
108. Ըստ ամերիկեան պետական **Պուլերընին**՝ միայն 1973-1982-ի տասնամյակի մինչև Յուլիս ամսուան սարսուղ տեղի էին ունեցեր հայկական 164 հակաթուրք զինեալ գործողութիւն՝ ճեռեալ բաշխումով — 1973-ից՝ 3, 1975-ից՝ 6, 1976-ից՝ 2, 1977-ից՝ 8, 1978-ից՝ 9, 1979-ից՝ 29, 1980-ից՝ 38, 1981-ից՝ 47 եւ 1982-ից՝ 22: Գործողութիւնները տեղի ունեցան աշխարհի քիչ մը բոլոր կողմերը, որոնց մէջ Ֆրանսան խլեց առաջնութիւնը՝ 33 ղէպով, անոր յաջորդեցին Ջոնիցերիան՝ 29, Իտալիան՝ 16, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները՝ 15, Սլաւոնիան եւ Թուրքիան՝ տասնմեկական, Անգլիան եւ Պարսկաստանը՝ իննական, Պելճիքան, Գանատան, Յունաստանը եւ Արեւմտեան Գերմանիան՝ երեքական, Հոլանտան՝ երկու, եւ Աստրիան, Աստրալիան, Իրազը, Փորթուկալը եւ Սովետական Միութիւնը՝ մեկական գործողութեամբ: Տես՝ **Bulletin**, p. 33: Իսկ 1973-1984-ի ընթացքին սպաննուած թուրք դիւանագէտներու մէկ ցանկին համար տես՝ Yurtsever, s. 42-43.
109. Այս նամակին մեր անձնական թողութեան մէջ գտնուող լուսապատճենը լոկ մէկ փաստն է թուրք իշխանութիւններու ճշումի քաղաքականութեան ընդդէմ օտար դիւանագիտական, պաշտօնական եւ պետական անձնատրութիւններուն, որոնք կը փորձեն ձայն բարձրացնել տասնամեակներով լուրեան ենթարկուած, մոռացութեան դատապարտուած, եւ այժմ մերժումի եւ ուրացումի մատնուած Հայկական Տասնհինգի վերիշումին առիթով: Հոս մէջքերուած հատուածը կը վերցուի Sükrü Elekdağ, «**Letter to the Honorable Frank Annunzio**», U.S. House of Representatives, April 20, 1982, Washington, D.C. նամակէն:
110. Այսպիսի գործի մը համար տես՝ Veysel Eroglu, **Ermeni Mezalimi**, Istanbul, 1973 հատորը:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐՏԱՆ

THE ARMENIAN GENOCIDE OF 1915 AS PRESENTED IN TURKISH BIBLIOGRAPHY

(SUMMARY)

LEVON VARTAN

The article published here is the first experiment in putting together most of the available Turkish material pertaining the Armenian Question, various massacres and the genocide of 1915-1923. The starting date for the various Turkish works is decided in 1909, when the Cilician massacres took place with the planning and execution of the Young-Turk authorities of the Ottoman Empire. To make things easier to grasp, the study is divided into two major parts, each one made of number of different sections.

After discussing the neglect of self-assertion through the recognition of Armenian national identity after the Armenian Holocaust of 1915-1923, the second section of part one examines various Armenian bibliographic publications which either partially bear on the Armenian Massacres or are completely dedicated to the upbringing of the Armenian Question as such and the problems of the Armenian Genocide. It is thus that with the first part of this research paper the Ottoman and Modern Turkish sources are pinpointed by minutely examining the works of Armenak Salmasian (**Bibliographie de l'Arménie**, Yerevan, 1969), the Center of Armenian Information (**Bibliographie de la Cause Arménienne**, Beyrouth, [1972]), Mekertich Nercissian (**The Genocide of Armenians in the Ottoman Empire**, Yerevan, 1966), Hagop Terjumanian, Levon Vartan and Richard Hovhannisian (**1915-1922 : Archival Sources and Bibliography of Books on the Turkish Genocide of Armenians**, [Beirut, 1975]). Richard Hovhannisian (**The Armenian Holocaust : A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923**, Cambridge, 1978, 1980), A. S. Anasian (**Massacres and Genocide of Armenians in Turkey**, Los Angeles, 1977), and **Armenian Question and the Genocide of Armenians in Turkey : A Brief Bibliography of Russian Materials**, Los Angeles, 1977, Dikran Kevorkian (**A Short Bibliography on the Great Tragedy**, Cairo, 1980), Kevork Baghdjian («**Bibliographie Selective**», N° 1 and N° 2, Montreal 1985 and 1987 respectively), Rouben Adalian (**The Armenian Genocide, 1915-1923; A Handbook for Students and Teachers**, Los Angeles, 1988), Hamo Vassilian (**The Armenian Genocide : A Comprehensive Bibliography and Literary Resource Guide**, Glendale, 1992), Vahakn H. Dadrian («**The Documentation of the World War I, Armenian Massacres in the precedings of the Turkish Military Tribunals**», 1991), Mekertich Nercissian, editor (**The Armenian Genocide of 1915-1916 : Bibliography**, Yerevan, 1995), Vrej N. Nercissian, (**Armenia**, Oxford, 1993), and the two bibliographic compilations published in Armenian (**The Armenian Genocide**, Yerevan, 1990, and **The Genocide of the Armenians in the Ottoman Empire**, Yerevan, 1993).

The second part of the article is completely dedicated to a bibliography compiled of the works of only Turkish authors and pertaining to the Armenian Question and genocide. Though «incomplete», as the author puts it, it is clear that care has been taken to make the Turkish Bibliography as complete as possible putting together almost all the available Turkish material. It is thus that the Turkish Bibliography includes more than 450 books published in various languages. It has intentionally discarded hundreds of articles by Turkish authors and dealing with the Armenian Question and the different Armenian massacres and genocide perpetrated by the Turkish authorities. This second part is made up of two major sections of which the first (section 3) is the Turkish Bibliography while the next (section 4) is an analysis of all the givens of the bibliography. Here care has been taken

first to deal with the time element to indicate that there is no time division (1909-1915, 1916-1922, 1925-1946, 1947-1955 and 1956-1965) when more than 45 booklets are published, while the following decades after the 1965 limit to 1994 present 66 items for 1966-1975, 133 for 1976-1985, and 102 for 1986-1994.

The analysis of all the available material of the newly compiled «Turkish Bibliography» points to the fact that with the rise of the feeling of the Armenian National Identity in the Armenian Diaspora, with the vociferation of the Armenian demands for the recognition of the Armenian Genocide and the rights emanating therefrom, and the growth of the Armenian militant force, its activities in various capitals and cities of the civilized world, and the killing of Turkish diplomatic representatives in different western and eastern countries, the Turkish authorities and historiography have put into action a whole apparatus of publications and of denial of the genocidal acts on the part of Turkish Young-Turk authorities of 1915-1918, and the Turkish Nationalist Movement of 1920-1926, and of rejection of responsibility of the modern Turkish Republic, which is the rightful descendant and direct successor of late lethal Ottoman Empire.

In conclusion, the author of the Turkish Bibliography asserts that «it is indispensable for us to recognize the opposite camp, to weigh their stones, and to evaluate their givens. Did we do so? Now we are not the one to answer the question, though we would like we had done so. In spite of this fact, and to be able to do so, we compiled an incomplete list of only those Turkish sources, studies, and propaganda publications who are presented in book — and booklet —, or volume — and pamphlet — form. The articles and studies in periodicals? But they present another type of endeavour and work, and require a different time and objective».